

KLEIO

Voor docenten geschiedenis en staatsinrichting

Uitgave van de VGN
Jaargang 59 | MAART 2018

- *De ontwapening van de Wehrmacht*
- *Specerijen zorgden voor globalisering in de middeleeuwen*
- *De wederopstanding van de Matthäus-Passion*

Burgers spelen voor
soldaat

Beste lezer,

Elke *Kleio* is een cadeautje. Dat komt denk ik omdat *Kleio* een mix is van geschiedenis en onderwijs, twee zaken die de leden van de VGN na aan het hart liggen. U bent zich per slot van rekening jaren geleden gaan verdiepen in de geschiedenis uit pure interesse en u hebt de neiging niet kunnen onderdrukken uw opgedane kennis te verspreiden onder de jongeren die voor uw neus verschijnen in de klaslokalen.

‘Elke Kleio is een cadeautje. Dat komt omdat Kleio een mix is van geschiedenis en onderwijs’

In deze *Kleio* daarom opnieuw de combinatie tussen interessante historische ontwikkelingen (lees bijvoorbeeld het artikel over de Landstorm) en didactische toepassingen in het klaslokaal (lees bijvoorbeeld het belang van de instap bij aanvang van de les). Traditiegetrouw besteden we in *Kleio 2* veel aandacht aan de oorlog. Was dit vroeger nog voornamelijk de Tweede Wereldoorlog, inmiddels wordt ook naar andere dan de kantelpuntjaren '40-'45 gekeken (lees bijvoorbeeld het vakoverstijgende project over de Eerste Wereldoorlog). Toch blijft de periode van de bezetting ons (en de leerlingen) boeien, vandaar dat er in deze *Kleio* vele artikelen staan die direct of indirect hiermee te maken hebben (zoals het artikel over de terugtrekking van de Duitse soldaten).

Voor de mensen die vinden dat er de komende tijd al veel te veel oorlog langskomt: verdiep u in Kant of lees het artikel over de ondergang van het schip de *Batavia*.

Veel le(e)splezier,
Ben Vriesema

Cover: Detail uit het schilderij van de officieren en schutters van wijk VIII in Amsterdam, tegenwoordig de Nieuwmarktbuurt. Geschilderd door Bartholomeus van der Helst tussen 1639-1643. Bron: Rijksmuseum.

Ben Vriesema is hoofdredacteur van Kleio.

4

36

49

62

12

28

24

KLEIO

- 4 **Soldaatje spelen in de polder**
Burgerparticipatie in de landsverdediging vanaf 1813
- 12 **De *Batavia* vaart zijn ondergang tegemoet**
- 16 **Op de tafel staan**
De kracht van de instap
- 20 **Een kwestie van smaak?**
Het waarom van de specerijenhandel in de middeleeuwen
- 24 **Durf te denken**
Licht op Verplicht: Kant en de verlichting
- 28 **Veilig terug naar de heimat**
De gedisciplineerde aftocht van de Wehrmacht
- 32 **De herontdekking van Bach**
De wederopstanding van de *Matthäus-Passion*
- 36 **Vakoverstijgend aan de slag met WO I**
- 42 **Het *Plakkaat van Verlatinge* hertaald**
- 46 **Onbekend maakt onbemind**
Project over burgerschap en Holocaust brengt leerlingen samen
- 49 **De keuzes van tante Roosje**
Leven en overleven in de Tweede Wereldoorlog
- 54 **'Heropvoeding' en dwangarbeid**
Licht op Verplicht: Concentratiekamp Dachau in 1933
- 62 **Piramides in de polder**
Groepsschuilplaats Type P

- 10 **Hanneke Tuithof... en de geschiedenis**
- 15 **Boeken**
- 31 **Museum: Engelandvaarders**
- 39 **Griekse mythen: Medusa**
- 44 **Edyssee: Oekraïne**
- 57 **VGNnieuws: In memoriam Louis Nolet**
- 58 **VGNnieuws: Congres**
- 60 **VGNnieuws: Examenbespreking havo/vwo**
- 65 **Recensies**
- 71 **Column: Ton van der Schans**
- 72 **Kleiokrant**
- 74 **Column: Jelte Posthumus | Colofon**

Soldaatje spelen in de polder

Burgerparticipatie in de landsverdediging vanaf 1813

Deel van een schilderij van de officieren en schutters van wijk VIII in Amsterdam, tegenwoordig de Nieuwmarktbuurt. Geschilderd door Bartholomeus van der Helst tussen 1639-1643. Bron: Rijksmuseum.

Napoleon werd in 1813 uit de Noordelijke Nederlanden verdreven. De net herwonnen vrijheid moest geconsolideerd worden. Hiervoor moest het land in recordtempo zijn verdediging op orde brengen. Met een lege schatkist was dit echter geen eenvoudige opgave.

Napoleon had de Nederlandse schatkist tijdens de Franse bezetting geplunderd. Hierdoor was de soldij die de nieuwe overheid na het vertrek van Napoleon kon opbrengen niet erg hoog. De Nederlanders stonden daarnaast ook niet echt in de rij om het vaderland te beschermen. Het gevolg was dat het leger niet de omvang zou krijgen om effectief tegen de buitenlandse dreiging op te kunnen treden. Gelukkig had de verjaagde bezetter hiervoor al een oplossing bedacht. Door het in stand houden van de dienstplicht waren er wel voldoende 'vrijwilligers' beschikbaar. Nu moest alleen nog maar besloten worden hoe deze soldaten het beste ingezet zouden kunnen worden.

Tot in de Tachtigjarige Oorlog bestond een oorlog vooral uit belegeringen van steden. Het platteland was de 'lege ruimte' waarover de legers zich verplaatsten en werd meestal met rust gelaten. Napoleon Bonaparte veranderde deze tactiek echter ingrijpend. Hij richtte zich juist op de hoofdmacht van de vijand en wist dat als hij deze versloeg de overwinning een feit zou zijn. Dankzij de dienstplicht kon Napoleon grote legers op de been brengen. Met zijn vernieuwende organisatie, waardoor hij ongekend snel legereenheden kon aansturen, kon hij veel sneller inspelen op veranderingen op het slagveld. Zo wist hij veel veldslagen te winnen, totdat zijn vijanden aan het begin van de negentiende eeuw zijn tactiek overnamen.¹

De conservatieve krachten binnen de Nederlandse defensie bleken echter het grootst. Die nieuwwetse fratsen van Napoleon waren natuurlijk maar tijdelijk en eenmalig. De oorlogen zouden zich in de toekomst waarschijnlijk weer gewoon op het belegeren van steden richten. Daarom werd besloten om de prioriteit van de verdediging vooral bij de steden te leggen.

Schutterijen

Alle steden werden verplicht gesteld om een militie van stedelijke burgers op te richten, de schutterijen. In het geval dat een stad belegerd werd, moesten de schutterijen voor bescherming zorgen. Dat steden hun eigen bescherming moesten regelen was niet nieuw. Al vanaf de middeleeuwen bestonden schuttersgilden die deze taken voor hun stad uitvoerden. In veel historische Nederlandse steden zijn nog steeds plekken die naar hen verwijzen. Denk hierbij bijvoorbeeld aan straten en pleinen met woorden als affuit, boog, doel(en), kanon, klovenier (of kolvenier),

busschietter, of schut(ter) in de naam, of die verwijzen naar Sint-Joris, of naar Sint-Sebastiaan, de schutspatroon van de schutters. Vaak hadden steden meerdere schutterijen die zich bekwaamden in één wapen. Zo waren er kruis- en handboog-gildes en, met de opkomst van de vuurwapens in de vijftiende eeuw, de bus- en de kolveniersgilden. Het oefenterrein van de schutterijen werd de doelen genoemd. Ook het gebouw waar de schutters samenkwamen werd zo genoemd. De doelen lagen voor de veiligheid aan de randen van de stad. Mooie voorbeelden van zulke gebouwen zijn de Kloveniersdoelen in Middelburg en de Nieuwe of Sint-Sebastiaan Doelen in Alkmaar. De oefenterreinen zijn vrijwel allemaal verdwenen. Het enige overgebleven historische doelterrein in Nederland bevindt zich in Noordwijk. Hier staat op de schietweide een 26 meter hoge schietpaal die nog steeds door 's lands oudste voetbooggilde (een voetboog is een kruisboog) voor wedstrijden wordt gebruikt.²

'Het platteland was slechts de "lege" ruimte waar de legers zich over verplaatsten'

Toen Nederland in 1810 door keizer Napoleon werd ingelijfd als provincie van Frankrijk werden alle gildes in Nederland door de Franse bezetter opgeheven. Zo ook de schutterijen. Al moet wel opgemerkt worden dat deze heldhaftige milities toen al wat van hun glans hadden verloren. In de middeleeuwen waren schutterijen nog milities die door de stedelijke burgerij zelf opgericht waren om hun eigen bezittingen tegen vijandelijke aanvallen te beschermen en om de lokale orde te handhaven. Over het algemeen werden ze bemand door de meer welvarende burgers, aangezien die het meeste te verliezen hadden. Het feit dat schutters hun eigen uniform en wapenuitrusting moesten bekostigen verlaagde de drempel tot lidmaatschap ook niet. Het gevolg was dat het lidmaatschap van de schutterij steeds meer een statussymbool werd, waarbij de hoogste rangen werden bekleed door de rijkste burgers. Dit is goed terug te zien in de Nachtwacht, het beroemdste schuttersstuk dat de Amsterdamse schutterij door Rembrandt liet maken ter versiering van de doelen. De onbaatzuchtige dienaren van de stad en beschermers van haar inwoners, maar wel vereeuwigd door de grootste en duurste kunstenaar van die tijd. Langzaam veranderden ►

Quinten Koster is redacteur van Kleio.

¹ Stol, B. (2007), 'Napoleon en de negentiende-eeuwse Blitzkrieg', in: *Historisch Nieuwsblad* nr. 8, 2007.

² Noordhoff Atlas-producties (2014), *De Bosatlas van het cultureel erfgoed*. Groningen: Noordhoff Atlas Productions.

3 Blom, J.C.H. & Lamberts, E. (2010), *Geschiedenis van de Nederlanden*. Baarn: Thieme Meulenhoff, p. 225.

4 Scheurleer, B. jr. (1814), *Reglement voor de Schutterijen en den Landstorm benevens het reglement van Discipline, Gearresteerd bij besluit van den 24 Februarij 1814 van Zijne Koninklijke Hoogheid den Souvereinen Vorst der Vereenigde Nederlanden*. Geraadpleegd via tiny.cc/K7LGB.

5 Scheurleer, B. jr. (1814), *Reglement voor de Schutterijen en den Landstorm benevens het reglement van Discipline, Gearresteerd bij besluit van den 24 Februarij 1814 van Zijne Koninklijke Hoogheid den Souvereinen Vorst der Vereenigde Nederlanden*.

de schutterijen van een lokale verdedigingsmacht in een soort *Rotary*, een club waar vooral werd genetwerkt. Hierdoor waren aan het einde van de achttiende eeuw de schutterijen doorgaans nog maar een schim van wat ze ooit geweest waren.³ Dat de Nederlanden de schutterijen na het verjagen van Napoleon opnieuw oprichtten, moet niet gezien worden als het herstel en continuering van een oude traditie. Het laat zich eerder omschrijven als een renaissance van de schutterijen. Er werd teruggegrepen op het oorspronkelijke doel van de schutterij. Iedere stad moest weer voor haar eigen verdediging een schutterij hebben, waarvan de omvang in verhouding stond met het aantal inwoners van de stad. Ze werden bij voorkeur bemand met vrijwilligers, maar aangevuld met dienstplichtigen. En ze bestonden niet meer uit vooral het welvarende deel van de bevolking. Naast de klassieke taken van de schutterij, met betrekking tot het verdedigen van de stad en de jurisdictie, moesten de schutters ook weer zorgdragen voor het betrekken van wachten en het doen van verdere gewone stedelijke diensten. Ook moesten ze regelmatig oefenen in exerceren en vechten. Ze kregen hiervoor van de overheid een complete wapenuitrusting in bruikleen, maar moesten het uniform nog steeds zelf betalen. Het voorgeschreven uniform voor de gewone schutters bestond uit een donkerblauwe jas met rode kraag en één rij witte uniformknopen. Daaronder een wit vest met een zwarte das en een blauwe broek met slobkousen. Op hun hoofd droegen ze een sjako, de hoge hoed met pluim die zo kenmerkend is voor soldaten uit de achttiende en negentiende eeuw. De officieren en onderofficieren droegen een iets andere jas en mochten laarzen dragen.⁴ Deze kledingvoorschriften weken weinig af van de verschillende uniformen die voor de staande armee voorgeschreven waren.

'In een tijd dat gedetailleerde stafkaarten nog niet bestonden, kon de lokale terreinkennis tijdens de strijd doorslaggevend zijn'

Door het verstrekken van de wapenuitrusting, het regelmatig oefenen en uit het feit dat de uniformen van de schutters vergelijkbaar waren met die van het leger blijkt wel dat de overheid de militaire rol van de schutters duidelijk benadrukte. De vitale delen van het land waren nu zo goed mogelijk beschermd. De steden zouden zich in het geval van een belegering kunnen verweren. Het volgende deel van het plan was om de vijandelijke legers zo te ontregelen dat zij hun belegering minder goed zouden kunnen uitvoeren of zelfs helemaal van een belegering zouden afzien. Dit was de taak van het leger. En hoe groter het leger, hoe beter het die taak kon uitvoeren. De

staande armee van beroepsmilitairen vormde de kern van het leger. Daarnaast werd de Landweer opgericht. Dit was het legeronderdeel van dienstplichtigen. Tot het begin van de twintigste eeuw bleven beide onderdelen naast elkaar bestaan. Met de invoering van de nieuwe Dienstplichtwet in 1922 werden ze samengevoegd tot één gemeenschappelijk leger en verdween de Landweer van het toneel.

De Landstorm

Het sluitstuk van deze low budget-verdediging werd de Landstorm. Waar de stedelijke burgers zich beschermd zagen door de schutterijen, kreeg het volk op het platteland de bescherming van de Landstorm. De Landstorm was daarmee als het ware het volkse equivalent van de stedelijke schutterij. Iedere plaats moest een afdeling oprichten en vullen met lokale vrijwilligers en dienstplichtigen.

Toch waren er een paar subtiele verschillen. Waar het uniform van de schutters gelijkwaardig was aan dat van de soldaten uit het leger, bestond het uniform van de Landstorm slechts uit een groen takje dat de soldaten als herkenning op de hoed moesten dragen. Officieren en onderofficieren droegen daarnaast een oranje band met strepen om hun arm, waaraan hun rang te herkennen was. En waar de schutters hun wapenuitrusting van de overheid in bruikleen kregen, moesten de leden van de Landstorm vooral hun eigen wapen naar de exercitie meebrengen. Pas als ze zelf geen wapens in bezit hadden, kregen de leden van de Landstorm van de gemeente een piek in bruikleen. Dit was eigenlijk niet meer dan een eenvoudige speer.⁵ Het is duidelijk dat de Landstorm niet te veel mocht kosten. Als gevechtseenheid stelde de Landstorm daarom ook niet veel voor. Toch moet de strategische waarde van de Landstorm niet onderschat worden. Het was vooral de bedoeling dat de Landstorm het leger zou bijstaan.

Boven: Een detail van de Kloveniersdoelen in Middelburg waarop twee musketten en een aantal kogels zijn afgebeeld. Foto: G. Lanting.

Doordat het voornamelijk een plaatselijke eenheid was, bezaten ze zeer waardevolle kennis over hun directe omgeving. In een tijd dat gedetailleerde stafkaarten nog niet bestonden, kon deze terreinkennis tijdens de strijd doorslaggevend zijn. Dit maakte de Landstorm tot een waardevolle eenheid binnen de verdedigingsstrategie die gericht was op de bescherming van de steden. Hoewel de overheid hoopte op het enthousiasme van de bevolking om de verworven vrijheid vrijwillig te verdedigen, bleek de animo om aan Schutterij, Landstorm en Landweer deel te nemen niet bijzonder groot. Veel Nederlanders hadden al eerder verplicht in de legers van Napoleon gediend. Alleen al in de Grande Armée, waarmee Napoleon Rusland op de knieën probeerde te krijgen, moesten 15.000 Nederlanders mee en zijn er ten hoogste enkele honderden weer naar huis gekeerd. En Rusland was niet het enige soldatenkerkhof voor de Nederlandse dienstplichtigen in Franse dienst.⁶ Hierdoor was de wil om te vechten wel enigszins getemperd. Veel, vooral kleinere gemeentes kregen het niet voor elkaar om het vereiste aantal schutters te mobiliseren. Daarom werd al snel besloten om de kleinste Landstormeenheden om te vormen tot een rustende schutterij. Hiermee werden kleinere

gemeentes vrijgesteld van de verplichting om Landstormstrijders op te roepen en deze regelmatig te trainen. In theorie hadden ze gewoon een Landstorm, maar in de praktijk was deze voor hen eigenlijk afgeschaft. En nadat de oorlogsdreiging verder afgenomen was, viel in 1819 het doek voor de Landstorm in het hele land.

De stedelijke schutterijen bleven langer bestaan. Maar de schuttersactiviteiten werden steeds meer als een uitje beschouwd, waarbij op kosten van de gemeente flink gedronken kon worden. Daarom werd in 1901 besloten om ook de schutterijen te ontbinden. Toch zijn in de katholieke delen van het land nog steeds meerdere historische schutterijen actief. Dit komt omdat schutterijen in het begin van de zestiende eeuw ook kerkelijke taken hadden gekregen, zoals het begeleiden van kerkelijke processies. In de (katholieke) gebieden waar vraag bleef naar deze diensten, bleven de schuttersgilden dan ook bestaan. Deze folkloristische schutterijen hebben zich tegenwoordig vooral tot taak gesteld om allerlei tradities in ere te houden, zoals de gildefeesten, de optochten in traditioneel tenue en de historische wedstrijden, waarbij met een circa twee meter lange schutterijbuis van ongeveer zestien kilo 'op de vogel' wordt geschoten.⁷

⁶ Horst, H. van der. (2010), *Nederland, de vaderlandse geschiedenis van de prehistorie tot nu*. Amsterdam: Bert Bakker, p. 283.

⁷ www.schuttersgilden.nl.

De schutterij van Alkmaar rond het jaar 1900. Foto: C. van der Aa. Bron: Archief Alkmaar.

8 Vossen, K. (2015), 'Troelstra's vergissing', in: *Historisch Nieuwsblad* nr. 10, 2015, via tiny.cc/K75TV.

9 Nationaal Archief N° Ver 3089. Statuten van de vereniging "De Zoetermeer-Zegwaartsche Burgerwacht", vastgesteld in de algemene ledenvergadering van 26 april 1919.

10 Horst, H. van der. (2010), *Nederland, de vaderlandse geschiedenis van de prehistorie tot nu*. Amsterdam: Bert Bakker. p. 435.

11 tiny.cc/K7LGL.

Nu zowel de schutterijen als de Landstorm waren afgeschaft kwam er een voorlopig einde aan de strategie om de lokale bevolking voor de verdediging in te zetten. De verdediging van het land rustte nu volledig op de staande armee en de Landweer.

Landstorm tegen revoluties

Toen in 1914 de buitenlandse dreiging toenam en de Eerste Wereldoorlog uitbrak, begon men de schutterijen toch weer te missen. Er was namelijk een grote behoefte aan extra mankracht. Gelukkig wilde een groot deel van het Nederlandse volk nu wel helpen met de voorbereidingen van de landsverdediging. Daarom richtte de overheid in 1914 de Vrijwillige Landstorm op. Uit deze naam blijkt al een mentaliteitsverandering binnen Nederland. De primaire taak van deze nieuwe Landstorm was blijkbaar niet, zoals bij de schutterijen, om alleen de eigen stad te verdedigen. In dat geval zouden waarschijnlijk gewoon de schutterijen weer opnieuw opgericht zijn. De keuze voor de naam Landstorm geeft aan dat deze eenheid vooral bedoeld was als regionale verdedigingsmacht, vergelijkbaar met de opzet van de Landstorm van vlak na de Franse tijd. Naast het beroepsleger en het dienstplichtige leger had Nederland zo ook weer beschikking over een vrijwillig burgerleger. Maar toen de Grote Oorlog was afgelopen was de dreiging niet verdwenen. Ze kwam nu alleen uit een andere richting. Na de toespraak in november van 1918 van Pieter Jelles Troelstra, waarin hij de arbeidersklasse opriep om de politieke macht te grijpen, kwam de overheid in actie. Onmiddellijk werd het

ministerie van Oorlog in staat van verdediging gebracht. Het leger en de politie patrouilleerden door de straten, en de Vrijwillige Landstorm werd opgeroepen. Na de Russische Revolutie heerste de angst dat de revolutiegolf ook ons land zou overspoelen en Troelstra's oproep bevestigde deze angst. Als reactie op deze rode dreiging besloot de regering om de Landstorm te reorganiseren om zo zijn effectiviteit in de toekomst te vergroten. Er werd onderscheid gemaakt tussen vrijwilligers mét en zonder militaire opleiding. De vrijwilligers met een militaire opleiding, de afgezwaaide soldaten, werden georganiseerd in de Bijzondere Vrijwillige Landstorm (BVL). Zij moesten in geval van landsverdediging het landelijke leger ondersteunen. De vrijwilligers zonder militaire opleiding verenigden zich in de Burgerwacht en opereerden vooral op lokaal niveau. In februari 1919 werd de oprichting van Burgerwacht en de Bijzondere Vrijwillige Landstorm geformaliseerd.⁸ In veel statuten, die opgesteld waren voor de oprichting van een lokale Burgerwacht, is de reactie op de socialistische dreiging ook terug te vinden. Zo stelt bijvoorbeeld artikel 2 van de Burgerwacht van Zoetermeer en Zegwaart, dat de Burgerwacht zich ten doel stelt het wettig gezag in het bestrijden van *revolutionaire* aanrandingen en bedreigingen van de openbare of de maatschappelijke orde te steunen en tegen gewelddadig verzet te verdedigen.⁹ Nederland had zo een militia die de revolutionaire oprispingen van de socialisten in de kiem kon smoren. Maar de Burgerwacht was niet de enige burgermilitie tijdens het interbellum. In navolging van de Italiaanse Zwarthemden en de Duitse SA

richtte de NSB een eigen Weerbaarheidsafdeling (WA) op. De overheid wist de WA in eerste instantie nog te ontmantelen door een uniformverbod voor politieke organisaties af te kondigen. Op het eerste gezicht was dit een algemene maatregel, maar in de praktijk was deze vooral gericht op de steeds agressievere, zich in het zwart hullende WA-mannen. Maar na de Duitse inval in 1940 werden de rollen snel omgedraaid. De WA'ers mochten zich weer in hun zwarte politie-achtige uniformen steken en op straat hun macht laten zien, terwijl de Burgerwacht en BVL werden ontbonden.¹⁰ Het was duidelijk dat de Duitsers zich bewust waren van het gevaar dat deze organisaties zich tegen de bezetter zouden kunnen keren. In 1943 dook de Landstorm opnieuw op. Seyss-Inquart hernoemde een Nederlandse SS-divisie, Landstorm Nederland. Deze divisie was belast met de bewaking van bruggen en spoorwegen in Nederland. Ze heeft echter weinig te maken met de oorspronkelijke Landstorm en de naam is waarschijnlijk vooral uit propagandistische motieven gekozen. Toch is deze Landstorm in rechts-extremistische kringen nog steeds populair, zoals ook blijkt uit RVF Landstorm Nederland waarvan leden soms in demonstraties met spandoeken meelopen.

Nadat de Tweede Wereldoorlog was afgelopen, probeerde Nederland de oude structuren weer te herstellen. Dit betekende ook dat de Bijzondere Vrijwillige Landstorm weer actief werd. De Burgerwachten werden echter definitief ontbonden. De waarde van de Landstorm werd echter al snel weer duidelijk. Terwijl het Nederlandse leger zich aan de andere kant van de wereld bezighield

met de 'politioele acties', nam langzaam de dreiging vanuit de Sovjet-Unie toe. Wederom diende de Landstorm als landsverdediging tegen het socialistische gevaar. En opnieuw besloot de Nederlandse overheid tot een naamswijziging. Vanaf 15 april 1948 ging de Bijzondere Vrijwillige Landstorm verder onder de naam Korps Nationale Reserve.¹¹ Het Korps Nationale Reserve past zodoende in een traditie die teruggaat tot de schutterijen in de middeleeuwen.

De veranderingen die vanaf 1813 hebben plaatsgevonden in de landsverdediging maken de ontwikkeling in de verhoudingen tussen het land en zijn bevolking goed zichtbaar. Eerst diende het leger voornamelijk als ondersteuning van de stedelijke schutterij. Feitelijk diende het land zo de steden. Een kleine eeuw later was de situatie omgekeerd. De schutterij kreeg een andere naam en werd omgevormd van een stedelijke verde-

'Wederom diende de Landstorm als landsverdediging tegen het socialistische gevaar'

digingsmacht naar een regionale verdedigingsmacht. Waar in 1813 het volk van het platteland ook de burgers in de steden moest beschermen, beschermden de stedelijke burgers nu ook het volk van het platteland. Niet veel later werd deze regionale macht op haar beurt weer gesplitst in een lokale eenheid, de Burgerwacht, en een landelijke eenheid, de Bijzondere Vrijwillige Landstorm. Na de Tweede Wereldoorlog verdwenen de lokale Burgerwachten helemaal van het toneel. ■

Officieren en andere schutters van wijk VIII in Amsterdam onder leiding van kapitein Roelof Bicker en luitenant Jan Michielsz Blaeuw, geschilderd door Bartholomeus van der Helst tussen 1639-1643. Bron: Rijksmuseum.

Hanneke Tuithof

Hanneke Tuithof was tien jaar geschiedenisdocent in Utrecht en Zeist en werd in 1996 vakdidacticus aan de Universiteit Utrecht. Ze is lid van de VGN-commissie Lerarenopleidingen. In juni 2017 is ze gepromoveerd op een onderzoek naar de vakdidactische kennis van Nederlandse geschiedenisdocenten. Sinds 1 september 2017 is ze ook lector in de didactiek van de gammavakken bij Fontys.

Ben Vriesema
is hoofdredacteur
van Kleio.

Kunt u zich nog veel herinneren van de geschiedenislessen op de middelbare school?

Ik mocht als onderbouwleerling werken met een geschiedenisboek waarin veel actieve en creatieve opdrachten stonden en dat vond ik erg leuk. Mijn docent in de bovenbouw, Arie Beijer, was een enthousiaste docent die de actualiteit besprak en ons toneelstukjes liet spelen en themakranten liet maken.

Welke historische persoon spreekt u het meest aan?

Aletta Jacobs, vanwege haar politieke idealen, haar verlangen om te leren en omdat zij op zoveel vlakken strijd voerde voor de positie van vrouwen.

Welk nut heeft geschiedenis volgens u?

Het inleven in mensen uit andere tijden helpt je om de eigen tijd beter te begrijpen.

Het beschouwen van de geschiedenis voorkomt dat 'de waan van de dag' het denken en handelen te veel gaat beheersen. En geschiedenis is een hele leuke en mooie manier om je te vermaken.

Wat is volgens u het belangrijkste in het geschiedenisonderwijs?

Het schoolvak geschiedenis kan leerlingen helpen om het heden beter te begrijpen. Het kunnen analyseren van iemands standplaatsgebondenheid en misschien ook begrijpen, staat voor mij centraal in het schoolvak geschiedenis. Dit moet dan ingebed worden in het leren historisch redeneren.

Welke historische periode spreekt u het meest aan?

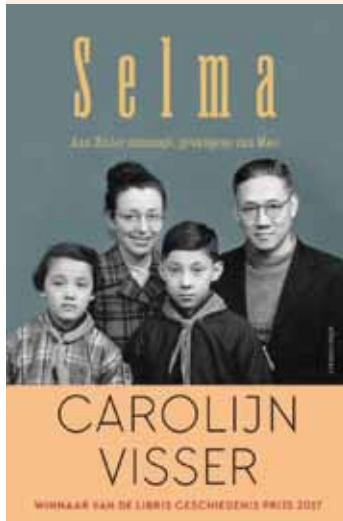
Ik vind als vakdidacticus alle historische periodes interessant, maar de eigentijdse geschiedenis spreekt mij het meest aan, omdat deze geschiedenis het meest aansluit bij mijn persoonlijke geschiedenis en er zoveel interessante en veelsoortige bronnen beschikbaar zijn.

Denkt u dat de 49 kenmerkende aspecten die leerlingen moeten kennen voor het eindexamen enig nut hebben voor het geschiedenisonderwijs?

De commissie-De Rooy heeft een moedige poging gedaan om een historisch referentiekader te ontwikkelen. Hun opdracht was namelijk ervoor te zorgen dat het schoolvak geschiedenis meer chronologische kennis zou opleveren. Helaas is dit didactische referentiekader ook de omschrijving van een examenprogramma geworden. Het referentiekader kan zeker houvast geven, maar het geeft te weinig houvast voor het maken en voorbereiden van een centraal examen. Verder zijn de kenmerkende aspecten erg abstract geformuleerd en vooral gericht op Europese geschiedenis. Ik zou liever alleen de historische begrippen uit de kenmerkende aspecten hanteren en in het centraal examen delen van het referentiekader toetsen. Dan kunnen docenten in het schoolexamen het referentiekader op een voor hun leerlingen passende manier hanteren en toetsen.

Als u morgen een historisch onderzoek zou mogen beginnen, wat zou dan het onderwerp zijn?

Ik heb in juni 2017 een proefschrift mogen verdedigen over de vakdidactische kennis van ervaren Nederlandse geschiedenisdocenten. Dit is weliswaar geen zuiver historisch onderwerp, maar gaat wel over de kennis van geschiedenisdocenten. Ik heb vooral veel plezier gehad bij het interviewen van de geschiedenisdocenten die ik onderzocht.

Wat is uw dierbaarste bezit dat ook historische waarde heeft?

Ik heb een oude schoolplaat van Isings die gebruikt is op een school in Laren. Mijn vader heeft hem gevonden. Na zijn overlijden in 2004 heb ik deze schoolplaat gekregen, en nu hangt hij op mijn studeerkamer.

'Docenten moeten lesgeven op een manier die bij hen, hun kwaliteiten, hun leerlingen en hun school past'

Welke historische film heeft de meeste indruk op u gemaakt?

Nynke van Pieter Verhoeff. De film laat het levensverhaal van Nienke van Hichtum zien – in het Fries: Nynke fan Hichtum. Ze was een Nederlandse en Friese vertaalster en kinderboekenschrijfster, en getrouwd met Pieter Jelles Troelstra. Het is een dramatisch levensverhaal gebaseerd op historische bronnen. Er zijn scènes die rechtstreeks gebaseerd zijn op foto's uit die tijd. Ik heb jaren geleden met mijn collega Fia Dieteren een beschrijving en opdracht bij deze film gemaakt, die toen in Kleio is verschenen.

Welke historische studie of welke historische roman maakte de meeste indruk op u?

Selma van Carolijn Visser. In het boek maakt Visser een reconstructie van het leven van een Nederlandse vrouw die in China woont tijdens het bewind van Mao. Hiermee maakt ze niet alleen veel duidelijk over het dramatische leven van Selma en het leven in China van die tijd, maar ook over de Nederlandse samenleving. Daarnaast laat ze zien hoe je door het verzamelen van allerlei bronnen een levensverhaal kunt reconstrueren.

Hoe vindt u dat geschiedenisonderwijs en staatsinrichting in het voortgezet onderwijs moet worden gedoceerd?

Ik geloof in de autonomie van de docent; docenten moeten lesgeven op een manier die bij hen, hun kwaliteiten, hun leerlingen en hun school past. Persoonlijk denk ik dat activerend lesgeven, waarbij docenten duidelijke kaders aangeven, veel variatie aanbrengen in hun lessen en keuzevrijheid aan de leerlingen geven, voor veel leerlingen goed werkt.

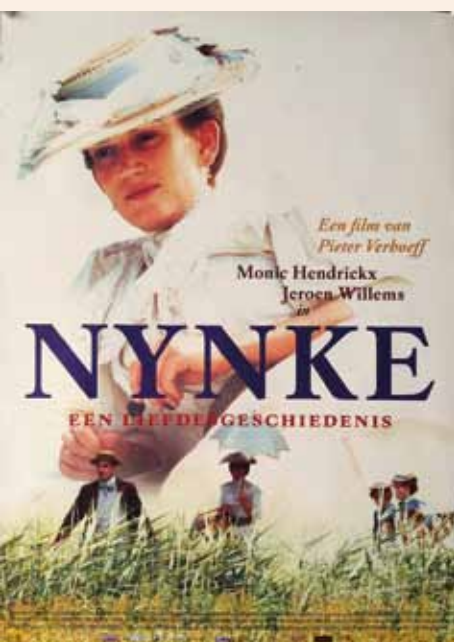
Wat is de meest recente 'historische sensatie' die u heeft gehad?

Een student die ik vakdidactiek geef, nam pas geleden dagboeken mee van zijn opa. Zijn opa heeft gevochten in Indonesië en beschrijft zijn dagelijkse ervaringen in een leesbaar handschrift en op een begrijpelijke manier. Ik mocht de dagboeken bekijken en stukjes daaruit lezen. Het kippenvel stond mij op de armen. Niet alleen om die prachtige historische bron, maar ook dat het de opa van mijn student is en omdat hij deze bron aan zijn leerlingen heeft laten lezen.

Wat is voor u een belangrijke lieu de mémoire?

Het Domplein in Utrecht. Het is een prachtig plein midden in Utrecht waar altijd wat te doen is. Op en aan het plein zijn overblijfselen van allerlei historische periodes, zoals de Romeinse limes, resten van vroegere kerken, sporen van de Beeldenstorm, de plek waar de Unie van Utrecht is getekend en ook een gedenksteen voor de slachtoffers van de achttiende-eeuwse Utrechtse sodomieprocessen. ■

De *Batavia* vaart zijn ondergang tegemoet

Recent verscheen het boek *Batavia* van de Australische journalist Peter FitzSimons. Het beschrijft de ongelukkige tocht en schipbreuk van het beroemde zeventiende-eeuwse VOC-schip. Uw redacteur werd zo enthousiast van FitzSimons' boek dat hij zich spoedde naar Lelystad, waar een replica van de Oost-Indiëvaarder ligt. De Bataviawerf is ook te bezoeken met leerlingen. Daarom een dubbelrecensie: over het boek en het schip.

Bart den Uyl is redacteur van Kleio.

De replica van de *Batavia* in Lelystad is al oud. Het schip werd in 1995 door koningin Beatrix gedoopt. Onze gids wist te vertellen dat Oost-Indiëvaarders in de vroege zeventiende eeuw zo lang niet meelingen. Vaak werden ze al na twee jaar vervangen. Een nieuw schip kon de lange reis naar Indië met enkele maanden verkorten en dat betekende een grotere winst. De afgedankte schepen deden dienst in de (tussen)handel in Azië of Europa, maar het echte werk was

bestemd voor de jonge schepen. Na vijftien jaar werd er niet meer gevaren met de schepen. Scheepsbouwmeester Willem Vos, die de unieke reproductie realiseerde, is inmiddels bang dat de replica van het schip kan gaan breken.¹

Oud was ook de introductievideo die bij de rondleiding inbegrepen zat. Nog gemaakt in de hoogtijdagen van de Bataviawerf. Toen sponsoren (en een forse lening) ruim tien miljoen bijeenbrachten om de reconstructie te kunnen bouwen.² Ook toen al dreef het enorme project op vele vrijwilligers en helpers. Willem Vos combineerde de bouw met een leerwerkproject voor tientallen, vaak werkeloze jongeren. Vos baseerde zich op zeventiende-eeuwse archiefstukken, maar vele vergeten technieken moesten worden herontdekt. Pas na tien jaar was het schip voltooid. Inmiddels lijkt de klad erin te zitten. Bij de start van de rondleiding staan we voor een kleine replica van een ander schip, de *Zeven Provinciën*, het beroemde vlaggenschip van Michiel de Ruyter. Aanvankelijk wilde men ook dat vaartuig in volle glorie restaureren. Op de werf is de houten stellage al gebouwd, maar het geld raakte snel op. Of iemand twintig miljoen heeft om het project te kunnen voltooien, vroeg onze gids. Dat hadden we niet. De rondleiding ging verder.

Halve meter aangroei

FitzSimons beschrijft uitgebreid hoeveel zorg en investeringen de zeventiende-eeuwse *Batavia* vergde. Zeventienhonderd kubieke meter eikenhout werd in het schip verwerkt. Ongeladen woog het zeshonderd ton. De bouwkosten bedroegen honderdduizend gulden. Pas na vijf maanden zwoegen was de romp gebouwd.³ De beroemde en ondertussen bejaarde scheepsbouwer Jan Rijkxen zag in Amsterdam persoonlijk toe op de bouw. Met zijn vier dekken, drie masten en een waterverplaatsing van twaalfhonderd ton (beladen) was het een van de grootste schepen van zijn tijd.⁴ Het schip had een dubbele scheepswand om zich te kunnen wapenen tegen paalwormen en de aanslibbing van algen. Dat was broodnodig. FitzSimons beschrijft dat de aangroei al een halve meter dik moet zijn geweest toen het schip, halverwege zijn reis, in de Tafelbaai aankwam.⁵ Algen en wieren spelen ook de huidige *Batavia* parten. Regelmatig moet het schip worden gekeerd, om te voorkomen dat de aangroei aan de walkant zo hevig wordt dat het hele vaartuig vast komt te zitten. Maar een poging daartoe, afgelopen jaar, mislukte. Het schip zat muurvast. Ook aan de binnenkant van de *Batavia* is er aangroei. Vele tientallen zwaluwen hebben

Voorkant van het scheepsjournaal van François Pelsaert.

Replica van de *Batavia* op het Markermeer tijdens de opnamen voor de film *Scheepjongens van Bontekoe*, maart 2007. Foto: Ad van der Zee.

overall hun nesten gebouwd. Kriskras vliegen de vogels door het bezoekerspubliek. Tot groot plezier van de vele kinderen. Volgens onze gids worden de nesten niet weggehaald. Hij vertelde niet waarom, maar zijn verliefde blik op de kleine zangvogels sprak boekdelen. Het chaotische gefladder had ook wel een vrolijke charme. Hoewel ik vermoed dat de zeventiende-eeuwse bemanning de beestjes ongenadig de nek had omgedraaid.

Allemanseindje

Bij de inhoudspagina van FitzSimons boek is een geïllustreerde dwarsdoorsnede van de *Batavia* te zien. Elk dek, kamer en hut wordt verderop uitgebreid beschreven. Ook het scheepsvolk en hun taken op de *Batavia* worden uiteengezet. Het aardige van FitzSimons' schrijfstijl is dat hij op een haast avontuurlijke manier het schip

en haar bemanning tot leven brengt. Met veel gevoel voor detail vertelt hij over de officieren, kanonniers, barbieren, koks en kajuitsjongens. Hij bespreekt de chirurgijns en hun medische uitdagingen, de gasten en hun hoopvolle ideeën over het leven in de Oost en de soldaten die vrijwel de gehele reis op het donkere koedek moesten verblijven. Maar ook over het allemanseindje, het stuk touw dat de bemanning gebruikte om de billen schoon te vegen. Dat touw werd daarna weer overboord gehangen, zodat het zoute water de boel schoonspoelde. Dit detail hebben ze op de hedendaagse replica gelukkig niet over het hoofd gezien. Het hangt er echt. De *Batavia* werd geleid door de Antwerpse opperkoopman François Pelsaert (ca. 1595-1630). Hij is de belangrijkste hoofdpersoon van FitzSimons' boek. Het is een verhaal vol

spanning en intriges, waarbij ook de (uiteindelijk muitende) onderkoopman Jeronimus Cornelisz en schipper Adriaan Jakobsz een grote rol spelen. FitzSimons beperkt zich niet tot een historische vertelling maar beschrijft de gedachten en verwachtingen van zijn personages. 'Creatieve non-fictie' zoals hij dit zelf noemt. Het doet de dramatiek van deze geschiedenis veel goed. FitzSimons leest vlot. Hij bouwt een spannend plot zonder de historiciteit veel geweld aan te doen. Dat wil zeggen, zover de bronnen dat mogelijk maken. De voornaamste bron is namelijk van de hand van Pelsaert zelf. Zijn reisverslag werd in 1648, negentien jaar na de tragedie, gepubliceerd.⁶ Aan historische puristen is het boek dan ook waarschijnlijk niet besteed. Die kunnen beter bij de Britse historicus Mike Dash terecht, die een gezaghebbend ►

- ¹ 'Vader en zoon Vos: Batavia kan breken', in: *De Stentor*, gepubliceerd op 6 januari 2012, zie tiny.cc/K2BVZV.
- ² 'Batavia wordt 30 jaar', *Omroep Flevoland*, gepubliceerd op: 28 september 2015, zie tiny.cc/K2OFB3.
- ³ Peter FitzSimons, *Batavia*, p. 44.
- ⁴ Mike Dash, *De ondergang van de Batavia* (Amsterdam 2002).
- ⁵ Peter FitzSimons, *Batavia*, p. 94.
- ⁶ François Pelsaert, *De Ongeluckige Voyage van 't Schip Batavia nae den Oost-Indien, uytgevaeren onder E. François Pelsaert, gebleven op de Abrolhos, enz.* (Amsterdam 1648). De originele uitgave is gedigitaliseerd en te lezen via Google Books, zie tiny.cc/K2GBSJ.

Scheepswrak van de *Batavia* in het Western Australian Museum, locatie Fremantle. Foto: Vunz.

werk schreef over de ondergang van het schip.⁷ Pelsaerts relaas wordt ondersteund met archeologische vondsten en (soms onder marteling verkregen) bekentenissen van de overlevenden. Overigens heb ik Pelsaert nog de hand mogen schudden op de huidige *Batavia*. Hij had een verdacht Amsterdamse tongval. Dat was wel erg veel creatieve non-fictie.

Lesmateriaal

Naast dat je op de *Batavia* acteurs kan ontmoeten, is er ook lesmateriaal voor leerlingen aanwezig en kan je rondleidingen aanvragen. Daarbij ligt de nadruk op de VOC en de Gouden Eeuw. Ook is er veel aandacht voor traditionele ambachten op de werf. Daar zijn ook workshops voor te reserveren. Ter voorbereiding zijn er lesbrieven voor basis- en voort-

gezet onderwijs te downloaden via de website.⁸ Bij mijn bezoek bleken de aanwezige kinderen allemaal bezig met een speurtocht. Die leek behoorlijk in de smaak te vallen. Ik zag een ouder – met één hand het hoofd beschermend – bukken voor de laagvliegende zwaluwen terwijl haar kroost haar voorttrok aan een broekspijp.

Het grootste deel van FitzSimons' boek gaat over de periode kort na de schipbreuk van de *Batavia*. De overlevenden moesten zich, zonder veel drinkwater of voedsel, maandenlang zien te redden op een aantal onbewoonbare eilandjes. Terwijl Pelsaert en schipper Jakobsz met een aantal bemanningsleden in een sloep op zoek gingen naar redding was de rest overgeleverd aan de tirannie van de muitende onderkoopman Cornelisz. Hij en de overige muiters voerden een waar schrikbewind onder de overlevenden. Het kwam zelfs tot een kleine veldslag tussen de muiters en de soldaten die trouw waren gebleven aan de afwezige Pelsaert. FitzSimons beschrijft hoe in 1963 in een graf op een van de eilandjes een aantal skeletten waren gevonden. De sporen van degenen stonden nog in de botten. De scènes over de schipbreuk van de *Batavia* vormen het hoogtepunt van het boek. De

tragedie wordt kunstig ontvouwd vanuit het oogpunt van verschillende hoofdpersonen. Het is een drama dat niet onderdoet voor het vergaan van de *Titanic*. Sporen van het geweld dat ermee gepaard ging zijn nog te bezichtigen in het Western Australian Museum, waar delen van het wrak zijn tentoongesteld. Als je op het achterdek van de huidige *Batavia* staat, is het haast niet voor te stellen dat deze enorme houten reus te pletter kon slaan op een klein donker koraalrif. Want ondanks de financiële problemen die de huidige reconstructie plagen, blijft het een prachtig en imponerend schip. De tuigage, de geur en de beklemmende kleine ruimtes doen je al snel inbeelden hoe het ooit moet zijn geweest. Een maandenlange reis met te veel bemanningsleden en te weinig eten. Op een van de beroemdste schepen ter wereld. De ondergang tegemoet. ■

⁷ Mike Dash, *De ondergang van de Batavia* (Amsterdam 2002).

⁸ www.batavialand.nl.

⁹ Peter FitzSimons, *Batavia. Het waargebeurde, avontuurlijke verhaal van de ondergang van het VOC-schip Batavia in 1629* (Uithoorn 2016), p. 396.

Batavia. Het waargebeurde, avontuurlijke verhaal van de ondergang van het VOC-schip Batavia in 1629. Peter FitzSimons (Karakter, Uithoorn 2016), 400 blz., € 15,00

Bataviawerf in Lelystad. Kijk voor openingstijden, kosten en reserveringen op de website: www.batavialand.nl.

Verder lezen en kijken

Mike Dash, *De ondergang van de Batavia* (Amsterdam 2002).

Wilfried Vonk, *Willem Vos. Biografie van een scheepsbouwmeester* (Zutphen 2015).

Interview met Willem Vos is te zien op de website van Omroep Flevoland: tiny.cc/K2OFB3.

Video over de archeologische vondsten is te vinden op de website van het Western Australian Museum: tiny.cc/K2WAM.

Het groot werkvormenboek, deel 2. Nog meer inspiratie voor het werken met werkvormen

Sasja Dirkse-Hulscher, Angela Talen en Maaïke Kester

Meer dan honderd verschillende werkvormen waarvan vele bruikbaar zijn om ons boeiende vak aan de man (lees: leerling) te brengen. Uitgelegd op een simpele wijze en overzichtelijk in beeld gebracht.

Boom | € 49,99

Rode hongersnood. Stalins oorlog tegen Oekraïne, 1917-1933

Anne Applebaum

De schrijfster heeft haar sporen inmiddels verdiend als connaisseur van de Sovjet-misdaden. Met haar nieuwste boek wordt maar weer eens duidelijk welk een drama de *holodomor* (Oekraïense genocide) was.

Ambo | Anthos | € 29,99

Het jaar 117. Sporen van Trajanus en Hadrianus in de Lage Landen

Tom Buijtenorp

In 117 was het Romeinse Rijk onder Trajanus op weg naar zijn grootste omvang, maar door een koerswijziging zorgde de 'reiskeizer' Hadrianus ervoor dat het rijk zijn macht consolideerde. De keizers hebben ook onze gebieden aangedaan, de sporen worden in dit boek verduidelijkt.

Omniboek | € 20,00

Veertig herfst. Vijf vrouwen uit één familie, aan beide kanten van het IJzeren Gordijn

Nina Willner

De schrijfster is een Amerikaanse agente van de geheime dienst van wie de moeder in 1948 uit de DDR vluchtte. Het zorgde ervoor dat de familieleden veertig jaar lang van elkaar gescheiden werden, ondanks dat Willner stiekem operaties uitvoerde in Oost-Duitsland. Een mooi boek voor wie de Koude Oorlog behandelt.

Atlas Contact | € 27,99

Ferdinand Bol en Govert Flinck. Rembrandts meesterleerlingen

Norbert Middelkoop (red.)

Schitterend uitgegeven boek met uitleg over het leven en de werken van deze twee Hollandse meesters.

WBooks | € 29,95

De kunst van erotiek

Schitterend uitgegeven boek waarin erotische afbeeldingen in hun tijd worden geplaatst. Daarnaast is er aandacht voor het leven van de schilders en beeldhouwers. Genoeg materiaal om een klas te boeien.

Spectrum | € 69,99

De 102.000 namen

Herinneringscentrum Kamp Westerbork

Zeer indrukwekkend boek, met alle namen van de uit Nederland gedeporteerde en vermoorde Joden, Sinti en Roma.

Boom | € 75,00

De grote ontsnapping.

De grootste Amerikaanse uitbraak tijdens de Tweede Wereldoorlog

Stephen Dando-Collins

In januari 1945 lukt het een groot aantal Amerikaanse krijgsgevangenen om naar het oosten te ontsnappen tijdens een transporttocht. Spannend geschreven verhaal over een (onbekende) gebeurtenis.

Karakter | € 19,99

Revolutionaire ideeën.

Een intellectuele geschiedenis van de Franse Revolutie

Jonathan Israel

Nu duidelijk is geworden dat de verlichting onderdeel blijft van het vwo-examen, is het aanschaffen van dit geweldige boek een must. Genoeg tentamenvragen uit te halen, want naast veel informatie staan er ook prachtbronnen in.

Van Wijnen | € 69,50

De Atlantische pelgrim.

John Lothrop Motley en de Amerikaanse ontdekking van Nederland

Jaap Verheul

Eindelijk weer eens een gedegen interessant historiografisch werk. Waarom gaat een vermogende Amerikaan aan de slag met de Nederlandse geschiedenis? Motley ging als grondige onderzoeker en boeiende verteller historici als Schama en Kennedy voor.

Boom | € 24,90

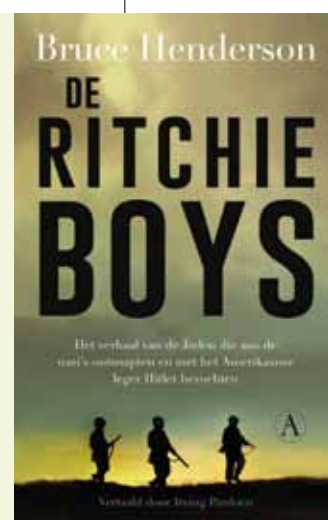
De Ritchie-boys

Bruce Henderson

Duitse Joden die uit Hitler-Duitsland vertrokken en als soldaten het land weer introkken en zo een rol speelden bij het verslaan van de nazi's. Boeiend verhaal, bizarre geschiedenis.

Athenaeum |

€ 24,99 ■

Onder redactie van Ben Vriesema.

Op de tafel staan

De kracht van de instap

Tijdens de lerarenopleiding maken studenten kennis met de betekenis en de kracht van de instap van een les. Waarom is het belangrijk om de les goed te starten? De antwoorden hierop zijn organisatorisch, pedagogisch én vakinhoudelijk van aard. De vakinhoudelijke uitdaging van een instap bestaat uit het richten van de aandacht en interesse van leerlingen op het vak geschiedenis.

Jaarlijks worden er in Nederland honderden studenten opgeleid tot docent geschiedenis. Het opleiden gebeurt steeds vaker vanuit de lerarenopleiding én de stageschool samen. De opleider van de lerarenopleiding, de docent op school en student leren idealiter van én met elkaar. In deze artikelenreeks gaan leden van de VGN-commissie Lerarenopleidingen met geschiedenisdocenten en studenten in gesprek over een vakdidactisch thema. Hoe geven zij dit thema vorm in hun lessen en begeleiding? Hoe ervaren zij de aansluiting tussen opleiding en voortgezet onderwijs, tussen theorie en praktijk? En waaruit blijkt dat zij elkaar en de leerlingen inspireren?

Janneke Riksen werkt als vakdidactica geschiedenis aan de universitaire lerarenopleiding van de Vrije Universiteit. **Robert Boonstra** is lerarenopleider aan de tweedegraads lerarenopleiding van Hogeschool Windesheim.

¹ Wilschut, A., D. van Straaten en M. Riessen (2013), *Geschiedenisdidactiek. Handboek voor de vakdocent*. Bussum: Coutinho, h.11 - De instap, p. 275-293.

² Schneider, G. (2001), *Gelungene Einstiege. Voraussetzung für Erfolgreiche Geschichtsstunden*. Methoden Historische Lernens. Schwalbach: Wochenschau Verlag.

³ Budke, A. (2007), *Einstiege in Geographiestunden*. *Praxis Geographie* (1), 4-7.

Drie functies van de instap en de manieren om ze in de praktijk te brengen, in: *Geschiedenisdidactiek* (2013), p. 279.

om een probleem te analyseren. Volgens Budke is categorisering van de instappen echter niet zo zinvol, omdat veel van de bovengenoemde functies in eenzelfde instap gelijktijdig aan bod komen. Hét kenmerkende element van de instap is volgens haar dat er vragen worden opgeworpen, in de woorden van Albert Einstein: 'Het probleem kennen is belangrijker dan het antwoord kunnen geven, want een goede voorstelling van het probleem leidt automatisch tot een goede oplossing.'³ Hoewel Budke verschillende probleemttypen onderscheidt die kunnen worden gebruikt, geeft ze aan dat hét recept niet bestaat. Hoe geven docenten dan in de praktijk hun instap vorm?

Dit gaat over mij

'Met de instap van de les probeer ik de leerlingen het belang van geschiedenis te laten snappen. Aan de hand van een starter laat ik de leerlingen zien "hé dit gaat over nu, dit gaat over mij, over wat er in de wereld om ons heen gebeurt", antwoordt Bert ter Hoeve op de vraag wat hij de kracht van de instap van de les vindt. Zoals laatst, toen hij bij de behandeling van de Amerikaanse geschiedenis als instap een filmpje van Trump liet zien. Hij uitte daarin kritiek op de NFL-spelers die op het veld knielden om maatschappelijke

In *Geschiedenisdidactiek: handboek voor de vakdocent* wordt ingegaan op deze vragen door drie functies van de instap te bespreken.¹ Wilschut et al. maken een onderscheid tussen de motiverende, oriënterende en ordenende functie en baseren zich daarbij op de indeling van Schneider.² Goede instappen onderscheiden zich, volgens didactica Alexandra Budke, door vragen op te werpen die leerlingen in de tijd erna beantwoorden *willen*. De kenmerken die zij noemt, sluiten aan bij de kenmerken in *Geschiedenisdidactiek* (zie schema), namelijk motiveren, structureren en voorkennis of vooronderstellingen gebruiken

Soort instap	Mogelijke onderwerpen	Mogelijke lesinstappen
<p>Instap waarin leerlingen zich bewust worden van de hiaten in hun kennis waardoor ze geen samenhang zien tussen hun voorkennis en het nieuwe onderwerp.</p> <p>Na de instap gaan de leerlingen verder met de vraag: hoe laat zich ... (het onderwerp) verklaren?</p>	<p>Oorzaken voor maatschappelijke verschijnselen zoals migratie, globalisering, nationalisme, groeiende afhankelijkheid van de technologie, ontwikkeling van de multiculturele samenleving, gelijkheid en ongelijkheid, het idee van vrijheid, het ontstaan van burgeroorlogen.</p>	<p>Aan de hand van foto's, kaarten, filmbeelden, quest via internet of simulatie. Contrasten tonen in de (voor)geschiedenis, cultureel-mentale, sociaal-economische of politiek-bestuurlijke dimensies, in bijvoorbeeld nieuwe en oude beelden, kaarten of beschrijvingen. Visueel contract tussen rijk en arm, regionaal en globaal. Sporenonderzoek, excursie, levende kaarten en fantasiereizen. Experimenten, modellen, authentieke objecten en hun verhalen.</p>
<p>Instap waarin leerlingen met tegenstrijdigheden worden geconfronteerd en waarover ze nog niet kunnen oordelen.</p> <p>Na de instap gaan de leerlingen verder met de vraag: hoe moeten we oordelen over ... (het onderwerp)?</p>	<p>Vragen over de oorzaken of de gevolgen van de ondergang van het Romeinse Rijk. De tijdsgebonden visie op slavenhandel. Vragen over de gevolgen van internationale conflicten, zoals de inname van de Krim of de strijd in Syrië.</p>	<p>Het belichten van verschillende perspectieven op een persoon, gebeurtenis, ontwikkeling of verschijnsel met behulp van rollenspellen, karikaturen, standbeelden, foto's, krantenartikelen, interviews, expertmethode of toekomstbeelden.</p>
<p>Instap waar leerlingen zich bewust worden van de complexiteit van het onderwerp.*</p> <p>Na de instap stellen de leerlingen zich de vraag: hoe laat zich ... (het onderwerp) ordenen, structureren? Welk belang of gewicht kan er aan (delen van) .. (het onderwerp) toegekend worden? *Deze soort van instap vereist veel voorkennis en kan bijvoorbeeld aan het einde van een lessenreeks vormgegeven worden.</p>	<p>Complexe maatschappelijke problemen, zoals de sociale gelaagdheid, feodale en standensamenleving. Bepalen van de significantie van onderwerpen op de loop van de geschiedenis, zoals de impact van de Tweede Wereldoorlog op de hedendaagse Nederlandse samenleving of de impact van de kolonisatie op de Indonesische samenleving.</p>	<p>Leerlingen vereenvoudigen de complexiteit van het onderwerp waarover ze kennis hebben opgedaan, door deze in een duo-interview of ideeënsalade te verzamelen. Deze kennis wordt uiteindelijk geordend weergegeven bijvoorbeeld in een mindmap.</p>

Boven: Overzicht van soorten vragen die in een instap gesteld kunnen worden, met mogelijke onderwijsthema's en manieren om in te stappen. Vertaald en aangepast schema van Budke (2007). Het oorspronkelijke schema is uitgewerkt voor aardrijkskunde-onderwijs. Links: Elmar van Ee staat op de tafel tijdens de instap.

misstanden aan de kaak te stellen. Daarmee toonden ze volgens Trump geen respect voor de Amerikaanse vlag. Ter Hoeve besprak daarna met de leerlingen de betekenis die de vlag en het volkslied in de Verenigde Staten hebben en de daaraan verbonden rituelen. Rituelen die nog steeds van belang zijn in de sport.

Maurits Wieske sluit zich aan bij Ter Hoeve. Het belang van geschiedenis wordt behandeld in de opleiding, maar kan voor een student misschien niet meteen te vertalen zijn naar de praktijk. Het zet studenten of docenten wel aan het denken.

‘Ik heb mezelf voor de leeuwen gegooid en ben begonnen met iets wat ik nooit doe; ik ben historische personen gaan nadoen’

Het herinnert hen eraan dat je niet zomaar een verhaal vertelt, maar dat er een gelaagdheid in zit. Wieske en ook Benjamin Graansma gebruiken graag de actualiteit in hun lessen. Wieske benadrukt wel dat je onderwerpen uit moet zoeken die aansluiten bij de leerlingen: ‘Je kunt wel denken “ik heb een leuk nieuwsberichtje gevonden over Catalonië”, maar dan zijn er misschien slechts drie of vier leerlingen die het nieuws hebben gezien en bij de rest sluit het niet aan.’ Het is belangrijk dat leerlingen input kunnen leveren waarbij ze meteen resultaat zien, door bijvoorbeeld woordwebben te maken via het programma *Answergarden*.

Student Benjamin Graansma (links) en vakcoach Maurits Wieske (rechts) staan voor een meme.

Kleurrijke instappen

Aan de hand van de voorbeelden stelt Ter Hoeve dat hij de instap vooral gebruikt om te motiveren, ‘om ze in de les te krijgen, in de flow van de les.’ Daarvoor moeten ze wel geprikkeld worden door een uitdagende vraag, zodat ze tot denken aangezet worden. Elmar van Ee onderschrijft de motiverende functie van de instap, maar hij richt zich vaak op de oriënterende functie om de vorige les te koppelen aan de nieuwe stof. Van Ee stond al voor de klas voordat hij de universitaire lerarenopleiding ging volgen. Toen gaf hij de instap van de les altijd op dezelfde manier vorm, door vragen te stellen als ‘waar zijn we gebleven en wat hebben we geleerd?’ Van daaruit maakte hij een bruggetje naar het onderwerp van de les. Hij typeert deze instappen als ‘vrij standaard’ en ‘zakelijk’.

Tijdens de opleiding maakte hij kennis met de verschillende functies van de instap. Dat zorgde ervoor dat hij anders naar zijn eigen gebruikelijke start van de les ging kijken en is gaan experimenteren met ‘verrassende’ instappen. Van Ee: ‘Ik heb mezelf voor de leeuwen gegooid en ben begonnen met iets wat ik nooit doe; ik ben historische personen gaan nadoen. Dan ging ik op de tafel staan en stak ik van wal, met een hele show eromheen. Daarna moesten de leerlingen zeggen wie ik was. Bij de aanloop na de Tweede Wereldoorlog deed ik Chamberlain na, met zijn speech bij de Conferentie van München in 1938: “We hebben een wereldoorlog kunnen voorkomen.” Dan had ik het zogenaamde contract van Hitler in mijn

handen. Daarna moesten de leerlingen zeggen wie ik was: Churchill, Chamberlain of Daladier. De motivatie en verrassing stonden centraal, maar ik had ook meteen de oriëntatie op mijn doelen en de ordening in mijn les, namelijk het één voor één analyseren van de directe oorzaken van de Tweede Wereldoorlog.' Daarmee komen de verschillende functies van de instap samen. Voor Ter Hoeve zijn twitterberichten een bron van inspiratie. Twitter staat dicht bij de leerlingen en biedt vaak een unieke kans om met leerlingen te onderzoeken wat er nu echt gezegd wordt, en of de berichten kloppen. Soms provoceert hij de leerlingen ook, om ze een beetje wakker te schudden en uit te dagen. Soms gaat hij vol voor de prikkel, een andere keer kiest hij voor de rust. Deze keuze is mede afhankelijk van de leeftijd, het niveau van de leerlingen en het moment van de dag.

Zo hanteert Ter Hoeve in de onderbouw een geheel andere instap: de historische jeugdroman. Gedurende een bepaalde periode begonnen alle brugklasleerlingen de les met tien minuten stillezen in *De doge-ring van Venetië* van Thea Beckman. Deze instap heeft een motiverende functie. Op deze wijze kwamen leerlingen in de sfeer van de renaissance.

De rol van structuur

Op de opleiding leerde Ter Hoeve hoe hij de hele structuur van een les moet opbouwen. Hij kwam uit een ander vakgebied en wist 'alleen dat je moet proberen in de belevingswereld van leerlingen te komen en dat je onderwerpen moet proberen klein te maken. Dat was het.' Via de colleges geschiedenisdidactiek ontdekte hij de verschillende functies van de instap en ging hij zich vooral richten op de motiverende en oriënterende functie. Wieske onderschrijft dat structuur belangrijk is in de les en dat de instap daarbij een belangrijke rol speelt: 'Op de opleiding leer je dat je een introductie, kern en afsluiting gebruikt. Dat zit wel in de meeste van mijn lessen. Wat ik vaak doe, is de les beginnen met een vraag. Dat is net na de instap. Zodat je de leerlingen in een bepaalde stand zet. Ik heb het weleens niet gedaan, en dan is het voor mezelf wel overzichtelijk, maar voor de leerlingen achteraf toch niet. Als je met een vraag begint, en die bespreek je aan het eind, dan heb je eenheid in een les. De instap maak je pas op het eind in je voorbereiding. Je hebt een lesplan met een lesvraag, en dan komt in de loop van de voorbereiding je instap wel.'

Van Ee vat het belang van geïnformeerd handelen, en daarmee het belang van de verbinding tussen theorie en praktijk, tussen instituut en school, los van de instap, goed samen. In zijn rol als schoolopleider starten begeleidingsgesprekken met stagiaires en beginnende docenten vaak vanuit een praktijkvoorbeeld. In de

Voor dit artikel zijn de volgende personen geïnterviewd:

Bert ter Hoeve heeft in 2016 als zij-instromer in het beroep de eerste-graads lerarenopleiding aan de VU afgerond. Hij geeft les aan het Geert Groote College in Amsterdam. Daarvoor was hij bijna vijftien jaar werkzaam in de journalistiek bij diverse programma's van NPO1.

Elmar van Ee is sinds 2011 docent en schoolopleider aan het Gerrit van der Veen College in Amsterdam. Hij rondde in 2010 de Educatieve Minor af aan de RUG, in 2013 de universitaire lerarenopleiding aan de VU en in 2017 de VELON-beroepsregistratie voor lerarenopleiders.

Maurits Wieske geeft zeventien jaar les, waarvan tien jaar op het Greijdanus College in Zwolle. In 2017 heeft hij zijn eerstegraadsbevoegdheid behaald aan de HvA.

Benjamin Graansma is afstuderend student Geschiedenis aan Windesheim en volgt zijn afstudeerstage op het Greijdanus College in Zwolle.

gesprekken dient vaak de vraag aan waarom iets (niet) goed gewerkt heeft. 'Daar zie je vaak dat het vanzelfsprekend is om een onderwerp te koppelen aan de theorie. Het hoort ook bij je rol als professional. Als ervaren docent loop je tegen vragen aan waarbij de theorie je verder kan helpen in het vinden van oplossingen. Je hoeft niet telkens het wiel zelf uit te vinden. Er is al veel onderzocht en ontdekt. Daarbij helpt de theorie je ook bij reflectie. En bij het verantwoorden van de keuzes die je maakt in je handelen. Theorie en praktijk met elkaar verbinden brengt je als docent verder.' ■

In het volgende artikel in deze reeks gaat Gijs van Gaans, lerarenopleider aan de Fontys Hogeschool Tilburg, samen met docenten en studenten in op het behandelen van controversiële onderwerpen in de geschiedenisles.

Docent Bert ter Hoeve doet samen met leerlinge Isa Stoop een rap van Eminem over Trump als instap op de les.

Een kwestie van smaak?

Het waarom van de specerijenhandel in de middeleeuwen

In mei van dit jaar is het 520 jaar geleden dat Vasco da Gama voet aan wal zette in India. Hij was de eerste die het land bereikte via een route rond Afrika (nadat Christoffel Columbus enkele jaren daarvoor had beweerd India via een westwaartse route te hebben bereikt). Eeuwen daarvoor was het zaadje voor deze ontdekkingsstocht al geplant, toen er al een enorme belangstelling voor het Verre Oosten bestond, ook al wist men niet precies waar het lag of hoe je er moest komen. Een van de grootste drijfveren achter deze handelsexpedities was de onstilbare honger naar specerijen.

Maroussia Arnold studeerde Middeleeuwse en Vroegmoderne Geschiedenis in Leiden en behaalde in 2015 haar masterdiploma met een scriptie over het gebruik van specerijen in drie middeleeuwse kookboeken.

Specerijen zijn belangrijk voor de geschiedenis om drie redenen. Allereerst brachten ze op grote schaal verschillende culturen van de westerse, oosterse en zuidelijke werelden samen. Ten tweede stimuleerde de uitwisseling van specerijen de economische globalisatie waarbij acties in één gebied van de wereld grote gevolgen hadden voor mensen en gebeurtenissen op een ander verafgelegen continent. Ten slotte veranderden specerijen de eetgewoontes van mensen die als gevolg van de handel nieuwe culinaire ervaringen opdeden, waardoor hun manier van het klaarmaken, eten en waarderen van voedsel veranderde.¹

De aantrekkingskracht van specerijen dateert al uit de oudheid. Ze werden in grote hoeveelheden geconsumeerd door de rijkste burgers van het Romeinse Rijk en met de handel erin viel veel geld te verdienen. De Arabieren haalden de kostbare producten uit Azië en leverden ze af bij handelsposten in het Middellandse Zeegebied (over zee) en aan de Zwarte Zee (over land). Zoals veel andere goederen waren ze gemakkelijk te vervoeren over de veilige en goed onderhouden handelsroutes die onder controle stonden van de Romeinen. Toen het Romeinse Rijk viel, kwamen de routes in handen van lokale machthebbers. Hierdoor werd het veel lastiger om handelsreizen te ondernemen, omdat deze heerschappen oorlog met elkaar voerden, verschillende religies aangingen en het onderhoud van de oude Romeinse wegen verwaarloosden. Als gevolg hiervan had men in West-Europa in de vroege middeleeuwen een weinig consistente invoer van specerijen.²

Kruistochten

De kennismaking van de kruisvaarders met de keuken van het Midden-Oosten in de hoge middeleeuwen leidde tot een hernieuwde grootschalige Europese interesse in specerijen, waarvan de belangrijkste zwarte peper, gember, kaneel, kruidnagel, nootmuskaat, foelie en

saffraan waren. Ondanks de kruistochten en de aanhoudende strijd die de christenen voerden met de moslims, die alle toegangsroutes tot de specerijen in het Oosten in handen hadden, bleef de handel hierin doorgaan. Handelsverboden met de heidenen van de rooms-katholieke machthebbers van Europa, waaronder de paus, werden soms letterlijk omzeild. Economisch gewin en de toegang tot luxeproducten waren voor velen belangrijker dan religieus gelijk.³

De handel in het Middellandse Zeegebied werd vanaf de elfde tot en met de vijftiende eeuw gedomineerd door Italiaanse steden, met als koplopers Venetië en Genua. Vooral Venetië was een toplocatie, omdat het van daaruit relatief gemakkelijk was om de grootste toegangspoorten van de oosterse handelsroutes zoals Constantinopel, Aleppo en Alexandrië te bereiken. Eenmaal in Venetië aangekomen, werden de specerijen gelost voor distributie door heel Europa. Een deel daarvan werd direct doorverkocht aan handelaren uit het noorden. Een ander deel werd verscheept naar de Po-vallei, of met ezels door de Alpen naar handelsposten in Duitsland (Neurenberg) en Frankrijk (Montpellier) gebracht. Venetiaanse

¹ Maroussia Arnold, 'Dat smaakt naar meer!' Over het gebruik van zeven specerijen in drie middeleeuwse kookboeken (2015), p. 62.

² Sarah Peters Kernan, *The Medieval Spice Trade*, via dcc.newberry.org/collections/the-medieval-spice-trade.

³ Manon Henzen, *Specerijen in de Middeleeuwen*, via www.historischnieuwsblad.nl/culinaire-geschiedenis/specerijen-in-de-middeleeuwen.

⁴ Jack Turner, 'The Spice that built Venice', in: *Smithsonian Journeys Quarterly* (2015).

⁵ Kernan, *The Medieval Spice Trade*.

specerijencentra van het Oosten samenkwamen. Vanaf dat moment werden er zulke hoge tarieven geheven om goederen door de stad te mogen transporteren, dat er expedities werden gesponsord om nieuwe zeewegen naar Azië te vinden, om de Arabische handelaren en belastingen te kunnen ontwijken en direct toegang te verkrijgen tot de eilanden en plaatsen waar de specerijen vandaan kwamen. Deze ontdekkingsreizen – van onder anderen Columbus en Da Gama – markeerden het begin van een nieuw tijdperk.⁵

Met gevaar voor eigen leven

Dit verhaal in vogelvlucht over het wie, wat, waar, wanneer en hoe van de specerijenhandel is interessant, en belangrijk om te weten. Een voor mij nog interessantere vraag, die binnen het historische debat de laatste jaren steeds meer aandacht heeft gekregen, is het *waarom* van de specerijenhandel. Waarom waren specerijen het waard om met gevaar voor eigen leven naar de verste uithoeken van de wereld te reizen, ►

Links: In de middeleeuwen kocht je specerijen bij een apotheek. Illustratie van een apotheek uit het *Tacuinum Sanitatis*, een middeleeuws handboek over gezondheid, veertiende eeuw. Onder: *Stilleven met vergulde bokaal* door Willem Claesz. Heda, 1635. Eregalerij, Rijksmuseum. Op het bord met oesters linksvoor ligt een opgerold stukje papier (een peperhuisje) met daarin peper.

galeien vervoerden de specerijen via de Straat van Gibraltar naar Londen en Brugge. Vanuit deze steden kwamen de kostbare producten terecht bij lokale specerijverkopers en apotheken, en van daaruit uiteindelijk bij de consumenten.⁴ In de late middeleeuwen werden de Italiaanse handelaren gedwongen om grotendeels te stoppen met de handel via de bekende routes. In 1435 had het Ottomaanse Rijk Constantinopel veroverd, de stad waar alle routes over land naar de

waarvan het bestaan tot halverwege de veertiende eeuw vrijwel onbekend was?

Voor handelaren waren de beweegredenen logisch. Zij konden, als ze de verschillende gevaren van piraten, stropers, politieke en religieuze conflicten en schipbreuk het hoofd hadden geboden, enorme bedragen rekenen voor hun kostbare handelswaar. De prijzen werden nog eens opgedreven door de tarieven die ze zelf hadden moeten betalen om hun goederen door verschillende rijken en handelsposten te loodsen. Afhankelijk van het soort specerij konden handelaren 50 tot 60 procent meer vragen dan de inkoopprijs. Sommige handelaren vroegen zelfs 100 procent meer. Daar stond tegenover dat een groot deel van deze prijsverhogingen werd veroorzaakt door de invoertarieven, waardoor de uiteindelijke winst voor de handelaren lager lag. Hoe dan ook was de waarde van specerijen torenhoog. In de late middeleeuwen, toen er jaarlijks duizenden tonnen specerijen via Venetië werden geïmporteerd, kwam de waarde van deze specerijen overeen met de waarde van de jaarvoorraad aan graan voor anderhalf miljoen mensen. In het vijftiende eeuwse Engeland kostte een pond peper meer dan twee keer het dagloon van een ambachtsman. Een pond kruidnagels kostte bijna vijf keer het dagloon. Saffraan spande de kroon; een pond daarvan kostte een heel maandloon. Deze prijzen varieerden in heel Europa en schommelden in het verloop van de tijd, maar de hoofdgedachte bleef dat specerijen immens duur waren.⁶

Waarom waren specerijen zo gewild dat men bereid was er zoveel geld aan uit te geven?

Een veelgebruikte en populaire verklaring is dat specerijen werden gebruikt voor de conservering van vlees, aangezien men nog geen beschikking had over een koelkast of diepvries. Op het eerste gezicht klinkt dit logisch, maar inmiddels is dit idee achterhaald. De elite die zich specerijen

kon veroorloven, had vanwege haar vermogen het grootste gedeelte van het jaar toegang tot vers vlees. Bovendien waren er een hoop andere technieken bekend om vlees langer te kunnen bewaren, zoals zouten, pekelen, roken en drogen. De gedachte dat de peperdure specerijen, die helemaal van de andere kant van de wereld moesten worden gehaald, alleen maar zouden zijn gebruikt om de smaak van bedorven vlees te verdoezelen, is zeer onwaarschijnlijk te noemen. Daarbij nam de specerijconsumptie af ver voordat er koelinstallaties werden uitgevonden. Ook werden specerijen aan velerlei vleesloze gerechten toegevoegd, zoals soepen, groentes, taarten, jams, geleien en dranken. Conservering was dus absoluut niet de voornaamste gebruiksreden.⁷ Waar kwam de begeerte dan vandaan?

Grofweg zijn er drie manieren aan te wijzen waarop specerijen in de middeleeuwen werden gebruikt, namelijk als parfum en geurstof bij religieuze rituelen, als preventief middel of medicijn tegen ziektes en kwaaltjes en als ingrediënt in de keuken.

Aangename geuren

Allereerst de aromatische eigenschappen van specerijen. In een tijd waarin de algemene hygiëne en persoonlijke verzorging enorm te wensen overlieten en de ongeplaveide straten als open riool en vuilstortplaats werden gebruikt, werden de aangename geuren van bijvoorbeeld wierookhars en mirre zeer gewaardeerd. Naast dat ze lekker roken, hadden deze specerijen ook een belangrijke religieuze waarde. De drie wijzen uit het Oosten schonken de pasgeboren Christus immers mirre en wierook, naast goud. Altaren in kerken werden gezuiverd met behulp van deze geurstoffen. Het reinigen van de lucht valt samen met de tweede manier waarop specerijen werden gebruikt: als preventief middel of medicijn. Er werd gedacht dat ziektes in de vorm van giftige dampen werden ingeademd of via de poriën het lichaam binnendrongen. De aangename, voedende geuren van parfums en zepen werden geacht de geest te versterken en kwade luchten te verdrijven.

Een andere medische theorie die in de middeleeuwen een enorme invloed had, was de humorenleer. Deze theorie, gebaseerd op ideeën uit de Griekse oudheid, in het bijzonder van Hippocrates en Galenus, ging ervan uit dat mensen bestonden uit de lichaamssappen gele gal, zwarte gal, bloed en slijm. Deze humoren oefenden invloed uit op iemands karakter, humeur en gezondheid. Ziekte was het gevolg van een humorale disbalans, en een goede manier om de humoren in balans te houden was het volgen van het juiste dieet. Voedsel bezat volgens de leer namelijk ook humorale eigenschappen en een juiste consumptie kon het evenwicht van het lichaam herstellen. Specerijen kregen voornamelijk de

Een medische theorie die in de middeleeuwen een enorme invloed had, was de humorenleer. Weergave van de vier humoren, choleric, sanguinisch, flegmatisch en melancholisch in een medische tekst uit Engeland, 1553. Yale University Library.

eigenschappen heet en droog toegeschreven, waardoor ze uitermate geschikt waren om de koude en natte eigenschappen van bijvoorbeeld vlees en vis tegen te gaan. Door het kunnen temperen van de humoren werd er vanuit gegaan dat specerijen helende krachten bezaten.⁸ Natuurlijk speelde niet alleen de veronderstelde medische werking van de specerijen een rol in de gerechten waaraan ze werden toegevoegd. De derde reden voor het gebruik van specerijen was hun smaak. Zoals eerder vastgesteld, werden ze niet ingezet om de smaak van verrotting van vlees tegen te gaan, maar er was wel een andere smaak die ze konden verbloemen, namelijk die van gezouten vlees. In de wintermaanden was vers vlees erg schaars omdat er door de vrieskou geen voedsel voor de kudde meer kon groeien. Wanneer het grasland af begon te sterven, moest een groot deel van de dieren geslacht worden. Het vlees dat niet binnen een aantal dagen opgegeten kon worden, werd ingemaakt met zout. Bijna al het vlees dat van november tot de lente werd gegeten, smaakte droog, taai en zout, en moest lange tijd geweekt en gekookt worden om de structuur te verbeteren. Dit weinig aantrekkelijke dieet werd nog verder ingeperkt door religieuze leefregels. Tijdens de veertig dagen durende vastentijd, op vrijdagen en andere vastendagen op de religieuze kalender – bij elkaar bijna de helft van het jaar – was zelfs het gezouten vlees verboden. Vis werd beschouwd als een geschikte vervanger, maar ook dat werd gepekeld, gezouten en gedroogd. Specerijen konden, voornamelijk in de vorm van pikante sauzen, het eentonige en afstompemde dieet verlevendigen.⁹

Luxegoederen

Vanwege de enorme zeldzaamheid konden alleen de rijkste elites van de middeleeuwen zich de smaakmakende specerijen veroorloven. Een groot deel van hun aantrekkingskracht lag echter niet in het feit dat ze goed smaakten, maar in het gegeven dat ze er goed uitzagen. Samen met andere luxeproducten waarmee ze steeds werden gearrangeerd, zoals edelstenen, vachten, tapijten en spiegels, beantwoordden specerijen aan de behoefte van de adel om te pronken en zich te onderscheiden. Daarmee waren ze een onderdeel van *conspicuous consumption*, dat wil zeggen het verkrijgen van luxegoederen waarmee publiekelijk de eigen welvaart wordt getoond en waarmee de eigen sociale status wordt versterkt. Specerijen waren dan wel niet zo opvallend als kleding, paarden en andere aristocratische rekvisieten, maar ze waren net zo goed symbolen van een noble status en prestige. Ze werden begeerd, maar niet op een ondoordachte manier. Integendeel. Adellijke superioriteit werd dan wel op een goddelijke manier verleend, maar aan de aardse hoven moest die verhevenheid steeds worden be-

vestigd. Dat kon bijvoorbeeld door het geven van specerijen als cadeaus bij formele correspondentie en diplomatie, maar ook door ze op te dienen bij feestmalen, die op zichzelf ook bedoeld waren om welvaart te presenteren en de sociale rangorde in stand te houden. De hevig gekruide gerechten en vooral de schitterend versierde specerijcontainers die op tafel werden gezet, zoals te zien op de afbeelding hieronder, zorgden ervoor dat je niet om de rijkdom van de gastheer heen kon.¹⁰ De lekkere geur, de helende krachten en de rijke uitstraling maakten dus dat specerijen een van de meest begeerde luxeproducten van de middeleeuwen waren. Nu denkt u misschien: waren ze niet ook gewoon geliefd omdat men ze lekker vond smaken? Daar heeft u een goed punt. Maar omdat smaak een subjectieve, vergankelijke en onuitsprekelijke sensatie is, is de historische ervaring van specerijen vanuit dat oogpunt helaas verloren gegaan. In bronnen zoals kookboeken wordt eigenlijk niet gesproken over de smaak van een gerecht of ingrediënt. Wat dat betreft is het vooral iets individueels – letterlijk een kwestie van smaak. ■

⁶ Kernan, *The Medieval Spice Trade* en John Munro, *The Consumption of Spices and Their Costs in Late-Medieval and Early-Modern Europe: Luxuries or Necessities?*, via www.economics.utoronto.ca/munro5/SPICES1.htm.

⁷ Arnold, 'Dat smaakt naar meer!', p. 7-8 en Munro, *The Consumption of Spices*.

⁸ Kernan, *The Medieval Spice Trade*, Piero Camporesi, *Het Onvergenkelijke Vlees. Heil en heling in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd* (1984), p. 212-220 en Arnold, 'Dat smaakt naar meer!', p. 14-15.

⁹ Arnold, 'Dat smaakt naar meer!', p. 8-9.

¹⁰ Ibidem, p. 13-14.

De gouden specerijcontainers op het midden van deze bankettafel zijn zo groot dat ze de kronen van de aanwezige heren overtreffen. *The Performance of a Crusade Play at King Charles V's Feast (detail)*, Master of the Coronation of Charles VI, Paris, about 1375-80. From *Great Chronicles of France (Grandes chroniques de France)*. Bibliothèque nationale de France, Paris. Ms. fr. 2813, fol. 473v.

Verder lezen

Charles Corn, *The Scents of Eden: A Narrative of the Spice Trade* (1998).

Fred Czarra, *Spices. A Global History* (2009).

Andrew Dalby, *Dangerous Tastes: The Story of Spices* (2000).

Paul Freedman, *Out of the East. Spices and the Medieval Imagination* (2009).

Jack Turner, *Spice: The History of a Temptation* (2004).

Durf te denken

Kant en de verlichting

Eind achttiende eeuw schreef de Pruisische filosoof Immanuel Kant zijn hoofdwerk *Kritik der reinen Vernunft* (1781) dat een belangrijke rol ging spelen in het ‘verlicht denken’. Zijn artikelen in het verlichte maandblad *Berlinische Monatsschrift* bleken eveneens toonaangevend te zijn in de definiëring van de verlichting. Kants ‘criticisme’ vormt een radicale breuk in de geschiedenis van het denken, vergelijkbaar met de omwenteling die Copernicus in de astronomie teweegbracht.

Kleio gaat wat dieper in op de verplichte voorbeelden. Met behulp van deze achtergrondinformatie kunt u uw leerlingen nog beter voorbereiden op de examenstof. Een serie om te bewaren dus. Dit artikel geeft achtergrondinformatie bij het verplichte voorbeeld *Kant over de definitie van verlichting en de gevaren van het rationalisme*

Henri Krop is filosoof en universitair docent aan de Faculteit der Wijsbegeerte van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Kants karakterisering van de definitie van de verlichting bleef onder historici vaak toonaangevend en onaangevochten, terwijl zijn betoog in werkelijkheid een pleidooi was voor een praktijk van ‘verlichten’ die onlosmakelijk verbonden was aan Frederik de Grote (1712-1786). Het decembernummer 1784 van het *Berlinische Monatsschrift* opende met een uitgebreid artikel van Kant over de verlichting. Het bestond uit vier delen. Kant begint het artikel met zijn befaamde definitie van de verlichting: ‘Het uittreden van de mens uit zijn onmondigheid, die hij aan zichzelf te wijten heeft.’ Kant licht twee termen uit deze definitie toe. ‘Onmondig’ is de mens die nog onder de voogdij leeft van bijvoorbeeld ouders, schoolmeesters en ‘zielszorgers’. Zij vertellen hem hoe hij moet leven en wat hij moet denken. Zo’n onverlichte mens kan zich niet ‘van zijn eigen verstand zonder de leiding van een ander bedienen’. Kant gebruikt daarbij de term *Selbstverschuldet* omdat de oorzaak moreel of psychologisch van aard is en niet ligt in

een verstandelijk gebrek. ‘Durf te denken’ is daarom het motto van de verlichting. Kants definitie veronderstelt dat ‘verlichting’ een collectief proces is. Je kan niet in je eentje ‘verlicht’ worden, maar alleen als ‘mensheid’. Het doel van dit proces werd in verlichtingskringen ‘de bestemming van de mens’ genoemd. Door verlicht wijs te worden gebruikt hij zijn eigen verstand en weet hij zelf wat goed en kwaad is. Kant vertaalt deze grondovertuiging van de verlichting in de tegenstelling tussen heteronomie en autonomie. Tot aan ‘de copernicaanse wending’ was alle ethiek ‘heteronoom’ – uit naam van God, de natuur, de partij, het volk werd een moraal aan de mens opgelegd – nu is de mens autonoom, letterlijk zelfwetgever. De mens

heeft niet langer de hulp van de kerk en de staat nodig om zich goed te gedragen. Dit leidt tot een spanning tussen de geëmancipeerde, zelfwetgevende mens en de staat die aan de burger zijn wetten oplegt. In het artikel in *Berlinische Monatsschrift* probeert Kant deze door Berlijnse verlichters gesignaleerde spanning op te lossen door twee vormen van vrijheid te onderscheiden. Het tweede gedeelte van het tijdschriftartikel beantwoordt de vraag waarom de mensheid zijn bestemming nog niet bereikt heeft. Kant noemt ‘lafheid’ en ‘luiheid’ de primaire oorzaken die het proces van verlichting belemmeren. De politiek maakt echter wel misbruik van deze natuurlijke neigingen van de mens. Nu, zo stelt Kant, vinden de

Titelblad van de eerste druk van het boek *Kritik der reinen Vernunft* van Kant, 1781.

burgers in grote meerderheid de verlichting zelfs gevaarlijk. Door hun 'voogden' dom gehouden durft de mens, net als het vee, geen stap te zetten buiten de vertrouwde paden. Onze onmondigheid is verinnerlijkt en daarom staan dogma's, formules en uitgangspunten niet meer ter discussie. Zo is de rede, die wij 'van de natuur' ontvangen hebben, een slaaf geworden. Net als Rousseau beschouwt Kant de mens als van nature vrij, maar toch leeft hij in ketenen.

Publiek vormen

Het derde deel beschrijft de middelen om deze ketenen te verbreken. Volgens Kant dient allereerst een 'publiek' gevormd te worden. De eerste Nederlandse vertaler van dit artikel – Mr. M. Siderius, 'lid van het wetgevend lighaam te den Haag' – vreesde in 1799 blijkbaar voor een misverstaan en voegde 'volk' als verklarend synoniem toe, maar even verder in de tekst maakt Kant duidelijk wat hij bedoelt: het publiek van tijdschriften, waar een schrijver *als geleerde* met de lezers in debat gaat. Op deze wijze worden de lezers een verlicht publiek. Dit gebeurt zeer geleidelijk, want deze transformatie veronderstelt een hervorming van onze manier van denken. Kant verwerpt daarbij overigens de revolutie als middel tot verlichting, want deze zal alleen maar oude vooroordelen door nieuwe vervangen.

'Kant verwerpt de revolutie als middel tot verlichting, want deze zal alleen maar oude vooroordelen door nieuwe vervangen'

Een verlicht publiek veronderstelt een open dialoog en kan dus alleen ontstaan door vrijheid van schrijven. Kant noemt deze het 'openbare gebruik van de vrijheid' en zij moet onbepert zijn. Het privégebruik van de vrijheid daarentegen, dat is de vrijheid van de burger om als privépersoon voor een bepaald beroep, hobby, ►

Portret van Immanuel Kant. Maker onbekend. Bron: Wellcome.

Schilderij van de verlichte Frederik de Grote van Pruisen. Geschilderd door Wilhelm Camphausen in 1870.

et cetera te kiezen zonder aan iemand of iets daarvoor verantwoordelijkheid schuldig te zijn, is wel aan grenzen gebonden. Een samenleving is immers onmogelijk zonder wetten waar we ons aan moeten houden. Kant vergelijkt de samenleving met een mechanisme waarvan de onderdelen ook niet de vrijheid hebben om al dan niet in werking te treden. Kant geeft twee voorbeelden. Allereerst de officier, die moet gehoorzamen aan een bevel

zonder de vrijheid te hebben in discussie te gaan met zijn meerdere. Hij mag echter wel in de krant over de juistheid van dit bevel een publiek debat beginnen. Het tweede voorbeeld, waar Kant heel uitvoerig op ingaat, is een geestelijke die als privépersoon in zijn beroep tijdens de uitoefening van zijn ambt niet de vrijheid heeft de geloofsbelijdenis van zijn kerk ter discussie te stellen. Tot de verkondiging van de leer van zijn kerk heeft hij zich immers bij zijn indiensttreding contractueel verplicht. Wel mag hij 'als geleerde' in het openbaar de juistheid van de confessie ter discussie stellen. Kants terminologie was nieuw en stuitte op vraagtekens bij medeverlichters, maar de inhoud van zijn opvatting niet. Hij verwees simpelweg naar de bestaande praktijk in Pruisen. Het *Kultusministerium*, het 'ministerie' van Onderwijs en Godsdienst tijdens het bewind van Frederik de Grote, stond geestelijken wel toe de belijdenis van de staatskerk te bekritisieren, maar eiste dat zij hun ambt bleven vervullen in overeenstemming met de officiële voorschriften. Kant is ervan overtuigd dat deze vrijheid om in het openbaar van de rede gebruik te maken geen lege huls vormt, maar op den duur tot verandering zal leiden.

Het is in zijn ogen onmogelijk dat een kerk, ook al wordt zij gesteund door de staatsmacht, voor eens en altijd een belijdenis vaststelt. Onze wetenschappen ontwikkelen zich steeds verder zodat wij ons van morele en religieuze vooroordelen meer en meer bevrijden. Kerkelijke of wereldlijke wetten die voor altijd gelden zijn daarom in strijd met de menselijke natuur. In het laatste deel trekt Kant de conclusie. Hij beschouwt de verlichting niet als een filosofisch en tijdloos verschijnsel, zoals veel onderzoekers gedaan hebben, maar concreet en in een kader van de praktijk. Zijn antwoord is dat hij in een tijd leeft waar het proces in volle gang is. Frederik de Grote stimuleert de verlichting, doordat hij zijn onderdanen in religieus opzicht volledig vrij laat om zelf uit te maken wat zij als waar beschouwen. De geest van vrijheid lijkt zich volgens Kant zelfs buiten het gebied van de godsdienst uit te breiden. In Pruisen is een verlicht publiek ontstaan, doordat staat en burgers hebben geleerd dat deze vrijheid geen bedreiging vormt voor de maatschappelijke orde en de eenheid van de staat. In het Pruisen van Frederik is het juist deze orde, zo besluit Kant zijn artikel, die de basis voor vrijheid van denken en daarmee van

Schilderij van Kant (met brief) aan tafel aan het filosoferen met zijn vrienden. Geschilderd door Emil Doerstling in 1892/93.

de verlichting legt. Met andere woorden: het absolutisme was in dit geval een voorwaarde voor de verlichting.

Vrienden van de verlichting

Het *Berlinische Monatsschrift* waarin Kants artikel verscheen werd in 1783 als orgaan van de *Mittwochs-gesellschaft* opgericht. Het twintigtal leden noemde zichzelf 'de vrienden van de verlichting'. Onder hen waren artsen, juristen, hoge ambtenaren en predikanten, maar in tegenstelling tot in Franse verlichtingskringen ontbrak de adel geheel. De statuten van de vereniging sloten uit dat de leden over hun eigen vakgebied spraken en zij stelden als eis dat de voordrachten verband moesten houden met 'de verlichting en het welzijn van de mens'. Van de debatten werden aantekeningen gemaakt die wel geheim bleven. Het was een genootschap vergelijkbaar met de vrijmetselarij, want tijdens de bijeenkomsten vielen alle standsverschillen van het ancien régime weg. De reden voor de geheimhouding was de angst voor censuur en overheidsrepressie. In 1798 verbood een conservatief geworden Pruisische overheid deze kring van 'vrienden van de verlichting'.

Wetenschappelijke ontdekkingen

In de inleiding wordt als het doel van het maandblad het 'verbreiden van nuttige verlichting' nadrukkelijk genoemd naast 'het uitbannen van verderfelijke dwalingen' en 'ijveren voor de waarheid'. Het middel is een grote verscheidenheid aan bijdragen onder meer over 'wetenschappelijke ontdekkingen, die voor de "niet-kenner" interessant zijn'; over antropologie, het liefst van de omliggende volken; menskunde om tot betere kennis van onszelf en onze broeders te komen; over de Duitse taal- en letterkunde en over vertalingen van de meesterwerken uit de oudheid. Uit deze lijst van rubrieken blijkt ook dat het *Berlinische*

Monatsschrift zich niet richtte op de vakgeleerde, maar de geïnteresseerde burger wilde bereiken. Het blad roept de lezer op tot zelf denken, want geen filosofisch stelsel of partij kan claimen de waarheid in pacht te hebben. De Berlijnse verlichters wilden dus niet de oude religieuze systemen uit het verleden vervangen door een nieuwe seculiere waarheid, maar een attitude van twijfel en onderzoek aankweken bij de lezers. Het tijdschrift achtte het noodzakelijk dat zowel voor- als tegenstanders in de kolommen van het blad aan het woord kwamen.

Ondanks de veelheid van onderwerpen hadden de 'vrienden van de verlichting' een duidelijk programma. Bovenaan staat de strijd tegen bijgeloof, fanatisme en vooroordeel. Het allereerste artikel van de eerste band gaat bijvoorbeeld over de legende van de 'witte wiven' en even verder worden het optreden van een nieuwe Messias in Westfalen, heksenprocessen in Glarus, een hysterisch meisje dat relaties met de duivel leek te hebben en een Berlijnse kwakzalver besproken. De auteur probeert op basis van psychologisch en historisch onderzoek de oorzaken van deze vormen van bijgeloof aan te geven. Het tweede doel is de strijd tegen maatschappelijke misstanden als foltering, executies met het zwaard, begraafplaatsen in de stad en de slavernij die de auteur 'een afschuwelijk, onrechtvaardig gebruik' noemt, dat 'met de rede en de goddelijke en menselijke wetten in strijd is'.

In het septembernummer 1783 keert een auteur die onder het pseudoniem E.v.K. schrijft zich tegen het verplichte kerkelijk huwelijk. Niet alleen hebben 'verlichte mensen geen ritueel nodig' om een 'contract' af te sluiten en onverbreekbaar te doen zijn, maar ook is het een uiting van de heerszucht van de geestelijkheid om dit soort zaken naar zich toe te trekken. In december drukte het tijdschrift een reactie

af. Een huwelijk is een contract, dat vanwege het belang voor het menselijk leven en het geluk van de mens niet te vergelijken valt met andere overeenkomsten. Een onbedoeld gevolg van een dergelijke ontheiliging van het huwelijk kan zijn dat de grondslag van de moraal wordt ondermijnd. In een noot stelt de auteur de vraag naar de aard van de verlichting. Zonder een antwoord op deze essentiële vraag, die de auteur 'nog nergens beantwoord vindt', is het onmogelijk te beginnen met het verlichten van de samenleving. In het licht van het debat in de kolommen van het *Berlinische Monatsschrift* over de gewenste en ongewenste gevolgen van de verlichting voor de samenleving moet Kants artikel dus gezien worden, dat ruim een jaar later in vier delen in het tijdschrift werd gepubliceerd. ■

Een monument voor Immanuel Kant in Königsberg. De ets is gemaakt in de eerste helft van de negentiende eeuw. Bron: Das Königsberger Schloss.

Verder lezen

N. Hinske, *Was ist Aufklärung? Beiträge aus der Berlinischen Monatsschrift* (Darmstadt 1990).

O. Höffe, *Immanuel Kant* (München 2014).

J. Israel, *Radicale verlichting: hoe radicale Nederlandse denkers het gezicht van onze cultuur voorgoed veranderden* (Franeker 2005).

I. Kant, *Wat is verlichting?*, ingeleid en vertaald door B. Delfgaauw (Kampen 1988).

I. Kant, 'Was ist Aufklärung?', in: *Berlinische Monatsschrift*, 1784. Te lezen op Wikisource, tiny.cc/K2KIWA.

Veilig terug naar de heimat

De gedisciplineerde aftocht van de Wehrmacht

De gebeurtenissen rond de bevrijding zijn alom bekend, maar bijna niemand weet wat er met de Wehrmacht is gebeurd. Begin mei hebben zich in 'Festung Holland' bijna 120.000 Duitse soldaten verschanst. In Wageningen brengt generaal Blaskowitz hun lot ter sprake. Hij is bang dat de bevolking hen zal lynchen. Mogen zij hun wapens behouden? De Canadese generaal Charles Foulkes reageert gevat: 'I will protect you just as efficiently as I fought you.'¹ Dat is gemakkelijker gezegd dan gedaan, want de situatie is bijzonder gecompliceerd.

Ronald Polak was van 1972 tot 2014 docent geschiedenis aan SG Guido de Brès in Amersfoort.

Stapels in beslag genomen wapens van Wehrmacht-soldaten in Soest, 1945. Foto-graaf onbekend. Bron: Collectie Wigger van der Horst.

De bevolking kan de bezetter en diens helpers wel schieten. Bestuurlijk is er een vacuüm. De infrastructuur is kapot. De bevolking gaat feestvieren te midden van bewapende Duitse soldaten en dat terwijl de geallieerden nog in Gelderland zitten. Hoe kan Foulkes de orde herstellen? Op deze vraag geeft de militaire leerschool geen antwoord. Onmiddellijke actie is vereist, al is het maar omdat de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten staan te popelen de gehate vijand in te

rekenen, iets wat Foulkes juist wil voorkomen. Het toneel is al ingewikkeld genoeg met spelers als de geallieerde militaire autoriteiten, de Nederlandse regering en dan ook nog de Duitse soldaten met hun vrienden. De Wehrmacht moet daarom zo snel mogelijk het land uit. De soldaten worden geen *prisoners of war*. Foulkes ziet hen als *surrendered enemy personnel*. Zij moeten zichzelf onder toezicht ontwapenen. Deze aanpak vloeit voort uit een plan van het geallieerd opperbevel onder de codenaam

Operation Eclipse: de aanpak van Duitsland in geval van capitulatie.²

Foulkes maakt in een proclamatie aan de bevolking bekend dat de Wehrmacht zo snel mogelijk zal vertrekken en onder bevel blijft van Blaskowitz.³ Die is verantwoordelijk voor de discipline onder zijn mannen. Blaskowitz behoudt al zijn voedselvoorraden, dieren, en transportmiddelen. Geweld tegen Duitse militairen zal hun vertrek alleen maar vertragen. Foulkes zal er streng tegen optreden.

Aquarel van de ontwapening van Duitse soldaten in Leusden, door L.F. de Beaufort, particulier bezit.

Concentratiegebieden

De Canadese bevelhebber beschikt voor de ontwapening over slechts twee divisies, een Britse en een Canadese, plus een tankbrigade en ondersteuningstroepen. Het geallieerd opperbevel geeft namelijk prioriteit aan de strijd in Duitsland en de race naar Berlijn. Met 45.000 man staat Foulkes voor een zware klus. Op 7 mei arriveren de Britten in de provincie Utrecht. Een dag later trekken Canadese eenheden naar Noord- en Zuid-Holland. Duitse divisies melden zich bij hun toegewezen concentratiegebieden. In de kustprovincies staan die onder Canadees beheer: Den Helder met Den Oever, IJmuiden met Amsterdam, Den Haag, Hoek van Holland en Ridderkerk. De Britten controleren Leusden, Baarn, Maarssen, Elst (U) en Tiel. Alle concentratiegebieden hebben gemakkelijk te bewaken grenzen, meestal verharde rechte wegen. De Duitsers regelen nagenoeg alles zelf. Commandanten blijven verantwoordelijk voor eten, drinken, onderdak én discipline. Foulkes springt efficiënt om met het gegeven dat tegenover elke drie Duitsers

slechts een Brit of Canadees staat. Geallieerde soldaten controleren en beperken zich tot het geven van opdrachten via Duitse officieren. Verbodering is verboden.⁴

Lopende band

Op dinsdag 8 mei begint de voorbereiding van de ontwapening. Voor al de tien concentratiegebieden laten de geallieerde brigadecommandanten de Duitse divisiestaven tijdschema's opstellen. De volgende dag marcheren de eerste formaties stipt op tijd naar de aangegeven plaats om daar hun geweer – hét symbool van militaire eigenwaarde – plus al hun andere wapentuig achter te laten. De Canadezen bedenken een mooie term voor deze procedure: 'taking the Jerries through the sausage machine'. Het lijkt wel of de soldaten over een soort lopende band gaan. Geweren belanden op snelgroeiende stapels en idem dito bajonetten, gasmaskers, veldtelefoons etc. Uiteindelijk hebben zij alleen nog maar hun uniform over. Ruwweg een vijfde van de Wehrmacht wordt ontwapend rond Amersfoort. Hooguit

2.000 Britten behandelen in Leusden een infanteriedivisie van 13.000 man. In Baarn betreft het parachutisten, met vergelijkbare aantallen. Dit onbekende en fascinerende verhaal – beschreven in het boek *Afgemarcheerd!* – is illustratief voor de ontwapening elders in West-Nederland.

Schuilhutten

In Leusden marcheren op 9 mei de eerste infanteristen van generaal-majoor G. Lindner langs de dumpplaats. Eigen officieren wijzen hen vervolgens hun plaats in het uitgestrekte bos. Duitse genisten hebben die een dag eerder met prikkeldraad omheind. Lindner heeft een majoor gedetacheerd bij de Britse staf. Deze geeft orders door aan de verschillende regimenten. Laat in de avond zijn al 4.300 manschappen ontwapend. De volgende twee dagen gaat het om vergelijkbare aantallen, zodat vrijdagavond kan worden genoteerd dat in totaal 12.508 mannen zijn afgehandeld. De mannen verblijven twee weken in een bos met weinig beschutting. Er zijn onvoldoende tenten. Een zeil, een overjas ►

¹ Intelligence summaries / *Cdn Corps*, Gemeentearchief Ede, 1004, inv. nr. 49.

² *Eclipse* was een containerbegrip voor aanpak van Duitsland op militair, economisch en politiek gebied, inclusief de verhouding met de Sovjet-Unie. Het operatieplan is te vinden op internet: *Allied Forces. Supreme Headquarters Operation Eclipse Appreciation and Outline Plan*, 25 April 1945.

³ Stukken HQ / *Cdn Corps*, Gemeentearchief Ede, 1004, inv. nr. 54.

⁴ Dit artikel is gebaseerd op dossiers van *First Canadian Corps* waarvan kopieën liggen in het Gemeentearchief Ede. Details m.b.t. de ontwapening en afmars van de Wehrmacht worden verantwoord in *Afgemarcheerd!*

Duitse marscolonne op de Afsluitdijk, eind mei 1945. Bron: persoonlijk archief Johan van Doorn.

of een gekantelde kar biedt enige bescherming. Laaghangende dennentakken vormen schuilhutten met daarin houten banken. Er is een veldkeuken. De infanteriedivisie heeft duizenden paarden naar Leusden meegenomen, dus het menu laat zich raden. Een ooggetuige herinnert zich een soort winkelstraatje waar werkelijk van alles te koop was. Alle concentratiegebieden worden bezocht door drie vaste teams van zes tot acht Canadese militairen. Zij zoeken leden van SS, Gestapo, politie en inlichtingendiensten. Lokaal kijken burgerleden uit het verzet mee. Dat is belangrijk omdat de Duitsers gemakkelijk kunnen sjoemelen met namen van gezochte personen. De verzetsmensen kennen de bijbehorende gezichten. Veel gezochte personen worden alsnog ingerekend.

Afmars naar de heimat

Na ongeveer twee weken begint de georganiseerde 400 kilometer lange voettocht richting de heimat. Marscolonnen tot maximaal 10.000 man trekken eerst naar Den Helder. Con-

centratiegebieden dienen als etappeplaatsen. Waar de onderlinge afstand groot is, komen rustgebieden zonder prikkel-draad. Schijnwerpers zetten ze in het volle licht. Duitse officieren voorkomen dat iemand het gebied verlaat. De Duitsers slapen in de open lucht, de escorterende Canadezen meestal in een nabijgelegen school. Zij moeten voorkomen dat de bevolking de Duitsers molesteert. Nederlanders maken schietgebaren en jouwen de dagenlang passerende marscolonnen uit. Bij de Afsluitdijk vindt een laatste grondige controle plaats op wapens, en op gevorderde of gestolen spullen die de soldaten in de concentratiegebieden nog konden verstopten. Uiteindelijk worden honderden paarden, duizenden fietsen en 16 miljoen gulden in beslag genomen, plus horloges, sieraden, radio's en andere kostbaarheden.

De eerste groep gevangenen verlaat op 25 mei Den Helder te voet richting Oldenburg in Noord-Duitsland. Het is tot begin juni druk eenrichting-verkeer op de Afsluitdijk. Een minderheid reist comfortabeler. Ruim 25.000 mannen bereiken Harlingen per schip. Soldaten die niet meer kunnen lopen en vrouwen varen het hele traject met de Kriegsmarine; het gaat om 20.000 personen. In de Britse bezettingszone zitten alle soldaten nog twee tot drie jaar gevangen. Zij worden opnieuw diepgaand gescreend.

Beeldvorming en werkelijkheid

Waarom bleef de ontwapening en afmars van de Wehrmacht onbekend? Misschien omdat de verdedigers van 'Festung Holland' beter af waren dan de collega's aan het oostfront? Die zaten tot 1955 in krijgsgevangenschap. Of speelt mee dat Foulkes conform *Operation Eclipse* de vijand niet behandelde volgens het geldende oorlogsrecht? Hoewel Foulkes tegenover 120.000 Duitsers

over maar weinig troepen beschikte, kon hij zijn opdracht met succes uitvoeren dankzij de medewerking van de Wehrmacht. Die gedroeg zich anders dan veel Nederlanders dachten niet wreed en willekeurig. Met de aankomst van Britten en Canadezen kwam er een einde aan ernstige incidenten zoals de bekende schietpartij in Amsterdam. Op dat moment begon de ontwapening en afmars als een Duitse operatie onder geallieerde supervisie. Deze werkelijkheid botste met de beeldvorming en daarom bleef het verhaal zolang onbekend. ■

Afgemarcheerd! is verkrijgbaar via boeken.historieleusden.nl voor € 17,95, plus € 4,50 verzendkosten.

Literatuur

Klep, Christ, Schoenmakers, Ben, red., *De bevrijding van Nederland 1944-1945. Oorlog op de flank* ('s-Gravenhage 1995).

Polak, Ronald (m.m.v. Johan de Kruijff), *Afgemarcheerd! De ontwapening van 13.000 Duitse soldaten in afwachting van hun voettocht naar Duitsland, Leusden 9-23 mei 1945* (Leusden 2018).

Stacey, C.P., *The Victory Campaign. The operations in North-West Europe 1944-1945* (Ottawa 1960).

Zuehlke, Mark, *On to Victory* (Vancouver/Toronto 2010).

Honderden Soldaten van Oranje in Museum Engelandvaarders

In het Museum Engelandvaarders in Noordwijk – op loopafstand van het Atlantikwall Museum – worden de bloedstollende verhalen verteld van de vele mannen en vrouwen die vanuit bezet Nederland richting Engeland vertrokken om zich bij de geallieerde strijdmacht aan te sluiten. Dat deden ze niet allemaal via de kortste en gemakkelijkste weg...

De musical *Soldaat van Oranje* breekt alle records en vele leerlingen werden gegrepen door de spannende oorlogsbelevissen van student rechten Erik Hazelhoff Roelfzema. Oudere docenten onder ons herinneren zich de film *Soldaat van Oranje* uit 1977 waarin de vrienden Peter Tazelaar en Hazelhoff Roelfzema avonturen beleven op weg naar of terug van een bezoek aan de regering in ballingschap in Londen. Maar Hazelhoff Roelfzema was natuurlijk niet de enige die de overtocht waagde. Het aantal Engelandvaarders (officieel is een Engelandvaarder iemand die na de capitulatie en voor D-day zijn liaison-functie vervulde) wordt geschat op ongeveer 2600, waarvan er 1706 daadwerkelijk zijn aangekomen. In het nieuwe museum – het is sinds een paar jaar open – worden leerlingen met behulp van een kijkwijzer en vele interactieve schermen wegwijs gemaakt in de manieren waarop de Engelandvaarders het vrije eiland bereikten. Een film van een minuut of tien laat de spanning zien die de

FOTOS: MONICASTUURLOP

jonge mensen gevoeld moeten hebben, immers, het moeilijkste was om voorbij de Duitsers op zee te komen.

Profielwerkstuk

Het museum biedt niet alleen de mogelijkheid voor rondleidingen aan, er is genoeg archiefmateriaal om leerlingen een profielwerkstuk te laten schrijven over een of meer Engelandvaarders. Aangekomen in Engeland werden aan het begin van de oorlog de mannen en vrouwen eerst ondervraagd door de Engelsen, pas later namen de Nederlanders de ondervraging van hun landgenoten over. Omdat men uiteraard niet zeker was wie men voor zich had, kon de ondervraging soms dagen duren. De meeste Engelandvaarders gingen rechtstreeks en staken in kleine, vaak gammele bootjes in de nacht het Kanaal over. Maar er waren er ook die de zogenaamde landroute namen:

via Frankrijk naar het Iberisch Schiereiland en dan naar Londen, of via de noordelijke route, de omweg via Scandinavië. Zelfs via Vladivostok is geprobeerd Engeland te bereiken. Aan de hand van de vele inlevingsverhalen die de leerlingen in het museum kunnen horen en lezen, kunnen zij zich een beeld vormen van de keuzes waarvoor mensen zich tijdens de oorlogsjaren gesteld zagen. En uiteraard wordt de vraag ook aan de leerlingen gesteld: wat zou jij doen? ■

Ben Vriesema is hoofdredacteur van Kleio.

Informatie

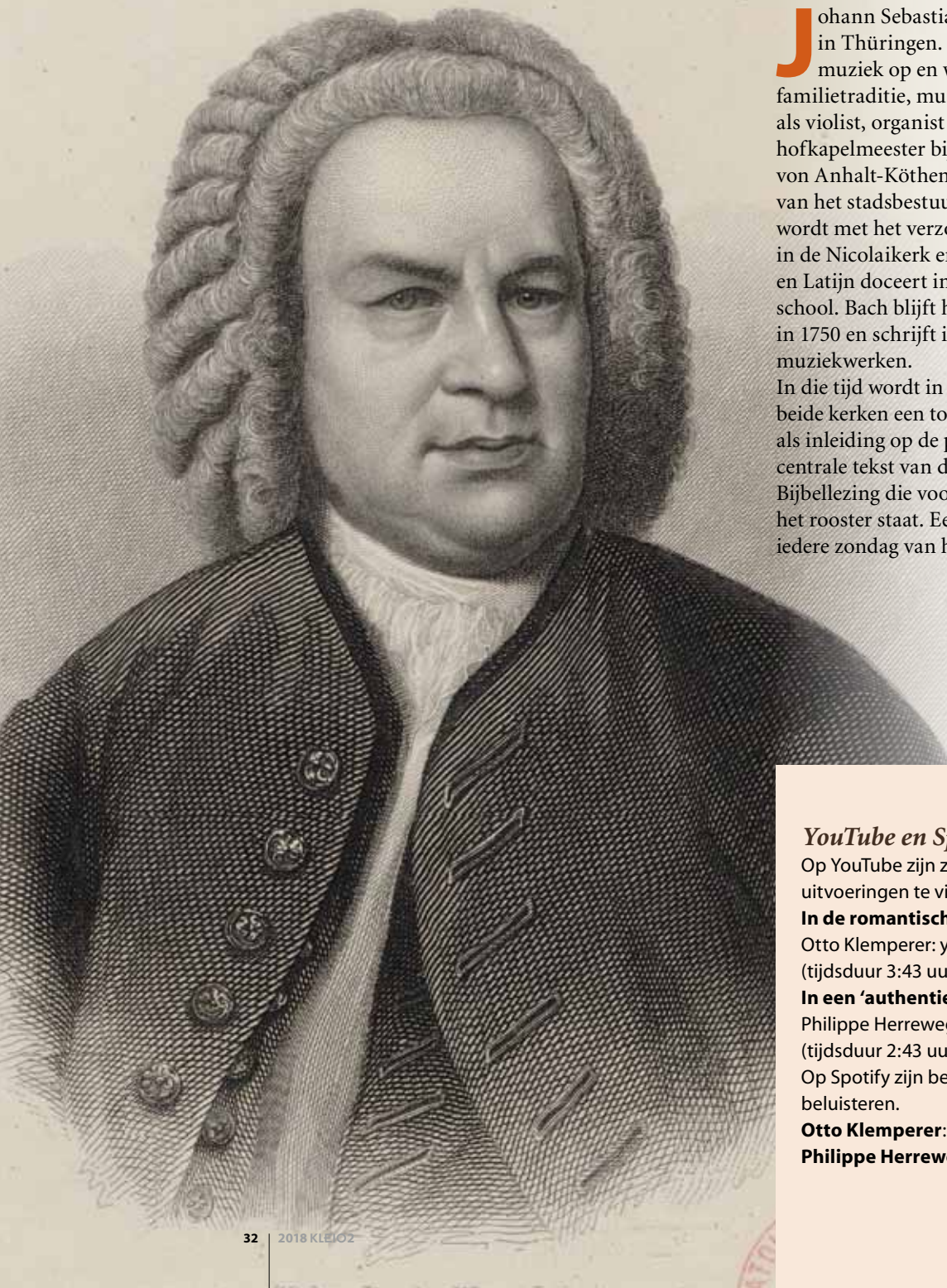
Op www.museumengelandvaarders.nl vindt u informatie over het organiseren van een excursie naar het museum. Waarschijnlijk wordt binnenkort gratis busvervoer mogelijk gemaakt. Via de site kunnen leerlingen ook hulp van medewerkers krijgen bij het zoeken naar materiaal voor hun profielwerkstuk. Een bezoek aan het nabijgelegen Atlantikwall Museum is een aanrader. U kunt hier ronddolen door onderaardse gangen en u krijgt uitleg over de muur van 12.000 bunkers die Hitler langs de kust van Europa liet bouwen.

De herontdekking van Bach

De wederopstanding van de Matthäus-Passion

Ieder jaar klinkt in de weken voor Pasen overal de *Matthäus-Passion* van de Duitse componist Johann Sebastian Bach. In honderden kerken en concertzalen in Nederland wordt de passie uitgevoerd door professionele en amateurmusici, een traditie die terug lijkt te gaan tot het moment dat Bach deze voor het eerst uitvoerde op een Goede Vrijdag in Leipzig. Toch werd Bachs passie bijna een eeuw niet uitgevoerd, totdat Felix Mendelssohn de partituur herontdekte en het werk nieuw leven inblies. Een historische verkenning van een wederopstanding.

Johann Sebastian Bach wordt in 1685 geboren in Thüringen. De jonge Bach groeit met muziek op en wordt, passend binnen de familietraditie, musicus. Hij werkt als twintiger als violist, organist en klavecijnist en is kort hofkapelmeester bij de Duitse keurvorst Leopold von Anhalt-Köthen. In 1723 treedt hij in dienst van het stadsbestuur van Leipzig, waar hij belast wordt met het verzorgen van lutherse kerkmuziek in de Nicolaikerk en de Thomaskerk en muziek en Latijn doceert in de bijbehorende Thomas-school. Bach blijft hier werken tot aan zijn dood in 1750 en schrijft in deze periode vele honderden muziekwerken.

In die tijd wordt in Leipzig iedere zondag in beide kerken een toepasselijke cantate gezongen als inleiding op de prediking. Het thema en de centrale tekst van die cantate is ontleend aan de Bijbellesing die voor de betreffende zondag op het rooster staat. Een van Bachs taken is voor iedere zondag van het kerkelijk jaar en voor de

YouTube en Spotify

Op YouTube zijn zowel romantische als barok-uitvoeringen te vinden van de *Matteüspassie*.

In de romantische traditie, o.l.v. dirigent Otto Klemperer: youtu.be/mc3bS2E7GME (tijdsduur 3:43 uur).

In een 'authentieke' uitvoering, o.l.v. dirigent Philippe Herreweghe: youtu.be/jm1os4VzTgA (tijdsduur 2:43 uur).

Op Spotify zijn beide uitvoeringen ook te beluisteren.

Otto Klemperer: tiny.cc/K2SOK.

Philippe Herreweghe: tiny.cc/K2SPH.

feestdagen een nieuwe cantate te schrijven, wat neerkomt op ongeveer zestig cantates per jaar. Bachs cantates bevatten één of meer recitatieven (gezongen Bijbelteksten, op een tamelijk vrije melodie gezongen door een solist), een of meer aria's (ook gezongen door een solist, waarin gereflecteerd wordt op de Bijbeltekst), afgewisseld met koorgedeeltes (vaak een instemming of een reactie op de reflectie) en afgesloten met een koraal, dat wordt gezongen door koor en kerkgangers. De meeste cantates hebben een kleine orkestbezetting ter begeleiding, bestaande uit enkele strijkers zoals een viool, gamba en cello, een of meer houtblazers zoals blokfluit, dwarsfluit of hobo en een orgel of klavecimbel. Op hoogtijdagen is de bezetting van het orkest wat groter door extra strijkers en blazers, worden koperblazers als trompetten of hoorns toegevoegd en komen er pauken bij. Naast de honderden cantates schrijft Bach vier grote passiemuziekstukken die het verhaal van het lijden en sterven van Jezus verklanken en daarbij de Bijbelboeken van de vier evangelisten volgen. Hierin worden dezelfde elementen gebruikt als in de cantates: recitatieven, die letterlijk het evangelie volgen, afgewisseld met beschouwende aria's en koorgedeeltes. De *Matteüspassie* valt in deze vier passiestukken op; het is met een lengte van minimaal 2,5 uur de langste, terwijl ook de muzikale begeleiding naar maatstaven van de barok groots is opgezet: drie koren die worden begeleid door twee volledige orkesten en twee orgels. In de Thomaskerk in Leipzig staan de twee gemengde koren aan weerszijden van de kerkgangers op galerijen en het derde koor, een jongenskoor, staat op een extra koorgalerij. Op Goede Vrijdag tijdens de middagdienst wordt de passie ter uitvoering gebracht, halverwege onderbroken voor de preek. Het werk is waarschijnlijk in 1727 of 1729 gecomponeerd en voor het eerst uitgevoerd. Toch heeft die eerste uitvoering van wat nu als een der grootste composities ooit wordt beschouwd geen enkel spoor nagelaten. Er zijn geen krantenartikelen, dagboeknotities of andere primaire bronnen gevonden die refereren aan de eerste uitvoering; er is geen enkel bewijs van bewondering overgeleverd en zelfs in de annalen van de Thomaskerk is er geen verwijzing zichtbaar. Tijdens Bachs leven wordt de *Matthäus-Passion* waarschijnlijk nog twee of drie keer in Leipzig uitgevoerd. Na zijn dood in 1750 raakt het werk vergeten, net als trouwens de meeste andere werken van Bach.

Klassiek en romantisch

Al tijdens Bachs leven raakt zijn muziek uit de mode, het genre verandert, de componeerstijl van Bach is niet modern genoeg meer en zijn muziek wordt als achterhaald ervaren. Dat is een van de redenen dat de werken van Bach zo snel vergeten worden. Bach wordt door tijdgenoten voorna-

melijk gewaardeerd vanwege zijn verdiensten als organist en om zijn uitzonderlijke vakmanschap in het contrapunt: de kunst van het tegelijkertijd combineren van meerdere melodische lijnen door verschillende stemmen en instrumenten. Halverwege de achttiende eeuw wordt deze componeertechniek van de barok losgelaten en begint een periode waarin de melodielijn belangrijker wordt en de andere instrumenten meer dienen als begeleiding: de stijl die later het classicisme of de klassieke stijl wordt genoemd, waartoe onder anderen componisten als Mozart en Haydn behoren.

‘Al tijdens Bachs leven raakt zijn muziek uit de mode, zijn componeerstijl is niet modern genoeg en zijn werk wordt als achterhaald ervaren’

De andere reden dat de muziek van Bach zo snel in de vergetelheid raakt, is dat hij gebruiksmuziek heeft gecomponeerd, die bedoeld is voor een bepaalde tijd en gelegenheid en niet geschreven is om tijdloos te zijn. Tot het midden van de achttiende eeuw geldt dat eigenlijk voor de meeste muziek. Er wordt in de praktijk aan het hof, in de kerk, thuis of op straat vooral contemporaine muziek gemaakt, waarbij componisten muziek schreven en zelf uitvoerden. Een zelfstandig beroep als componist bestaat als zodanig niet. Een componist is vrijwel altijd ook de uitvoerende musicus, hetzij als instrumentalist hetzij als dirigent (kapelmeester). Na de introductie van de boekdrukkunst worden muziekwerken weliswaar vermenigvuldigd en verspreid en speelt men bij allerlei gelegenheden muziek van vroegere componisten, maar de tendens is toch vooral om eigentijdse muziek te spelen en te zingen. Een zelfstandig concertleven met uitvoeringen in concertzalen komt pas in de negentiende eeuw tot bloei. Vanaf die tijd neemt het aantal uitvoeringen van ‘oude meesters’ toe en ontstaat het begrip ‘klassieke muziek’ zoals we dat nu kennen. ▶

Cor van Leeuwen studeerde muziektheorie aan het conservatorium van Rotterdam en is kerkmusicus, componist en een liefhebber van het werk van J.S. Bach. **Daan van Leeuwen** is redacteur van Kleio.

Linkerpagina: Portret van Johann Sebastian Bach. Gemaakt rond 1870 door Joseph Weger. **Bron:** Bibliotheque National de France. **Boven:** De poort vernoemd naar Mendelssohn in de Thomaskerk in Leipzig.

Links: Titelblad van de *Matthäus-Passion* uit 1908. Bron: C. F. Peters Verlag, Leipzig.
 Daarnaast: De originele bladmuziek van de *Matthäus-Passion* van Bach. Bron: International Music Score Library Project (IMSLP).

Aan het einde van de achttiende eeuw ontstaat nieuwe belangstelling voor Bachs muziek en begint een kleine groep geïnteresseerden zijn muziek in huiskamerconcerten opnieuw uit te voeren. Mozart en Haydn komen op deze manier met de muziek van Bach in aanraking en laten zich erdoor inspireren. Niet dat zij muziek van Bach gaan uitvoeren, maar ze laten hun eigen werk erdoor beïnvloeden en nemen componeertechnieken en stijlelementen over in hun eigen composities. Een bredere publieke herwaardering volgt aan het begin van de negentiende eeuw, als uitvloeisel van de hang naar het verleden.

bare pogingen worden ondernomen om van het voormalige versnipperde Heilige Roomse Rijk een eenheid te maken. De liberale initiatieven tijdens de restauratie om van het Duitse taalgebied een gecentraliseerde natie staat te maken, worden de kop ingedrukt door de gevestigde orde. Deze edellieden zijn na het verdrijven van Napoleon weer op hun oude plaats gaan zitten en hebben baat bij de zelfstandigheid van de Duitse staten die alleen door een politieke unie aan elkaar verbonden zijn. De soevereine vorsten en de Duitse adel worden aan het begin van de negentiende eeuw weer de politieke spil in het bestuur. De culturele stroming van de romantiek begint hierop een tegengeluid te vormen. De Duitse romantici willen de 'verbeelding aan de macht' en proberen de wereld zijn oorspronkelijke glans terug te geven en daarmee de burger uit de sleur te bevrijden, die hem door de Duitse adel weer is opgelegd. Muziek liefhebbers kijken voor het eerst terug in het verleden en in de tijd waarin het Duits nationalisme langzaam opkomt, wordt er publiekelijk nagedacht over het collectieve culturele (muzikale) erfgoed van de Duitsers. Welke elementen uit het Duitse cultuurgebied kunnen nieuw leven worden ingeblazen en worden gero-mantiseerd? Welke muziek uit het rijke Duitse bestaan kan weer glans brengen in de donkere tijd van de politieke achteruitgang, het juk van de standensamenleving en de koude ijzeren periode van de industrialisatie? In de zoektocht naar het muzikale erfgoed van Duitsland wordt er in het

“De Duitse romantici willen de verbeelding aan de macht” en proberen de wereld zijn oorspronkelijke glans terug te geven

Een nieuwe kunststroming doet haar intrede: de vroege romantiek, waarmee het classicisme langzaam verdwijnt. Deze nieuwe visie leidt tot nieuwe compositievormen, grotere werken voor grotere orkesten, nieuwe technieken en modernere muziekinstrumenten, waardoor ook meer klankkleurschakeringen mogelijk worden. Deze ontwikkeling gaat samen met het ontstaan van een zelfstandig muzikaleven buiten kerk en hof, met publieke concerten waar ook muziek van oudere componisten wordt gespeeld. De vroege romantiek valt grofweg in het eerste kwart van de negentiende eeuw en is een overwegend Duitse culturele stroming. Ze ontstaat in een politiek onrustige periode waarin onvrucht-

licht van de romantiek gekeken naar bestaande grootse composities die emotie uitdrukken, fantasievol zijn en inspelen op de thematiek van de nostalgie, liefde, natuur, maar ook het lijden en de melancholie. De werken van een aantal grote componisten uit de achttiende eeuw worden begin negentiende eeuw nieuw leven ingeblazen, zoals die van de bekende en geprezen Oostenrijker Mozart (1756-1791), maar ook van de minder bekende Bach.

Herontdekking van een passie

Het toenemende enthousiasme voor de muziek van Bach bereikt een eerste hoogtepunt in de herontdekking en heruitvoering van Bachs *Matthäus-Passion* in Berlijn in 1829, een eeuw na de eerste uitvoering van het werk. De Joodse componist Felix Mendelssohn (1809-1847) krijgt vier jaar daarvoor van zijn grootmoeder voor het eerst een kopie van de originele partituur van de *Matteüspassie*. Hij is zeer onder de indruk van het werk dat door Bach destijds met veel zorg in rode en zwarte inkt in net schrift is uitgeschreven. Mendelssohn is vooral gecharmeerd van de romantische aspecten van de compositie: de grootse dimensies zoals de tijdspanne en de koor- en orkestbezetting. Daarnaast herkent de romanticus Bachs vermogen om de emoties uit het lijdensverhaal in muziek te vangen en te versterken. De twintigjarige componist wil de *Matteüspassie* graag uitvoeren en bewerkt de compositie om de emoties van het lijden, die Bach in zijn compositie laat horen, nog meer te benadrukken.

Mendelssohn stelt een koor samen van vierhonderd zangers en zangeressen, wat bijna het achtvoudige is van wat Bach ter beschikking had

en voegt orkestbegeleiding toe aan de a capella koren. Hij arrangeert de *Matthäus-Passion* volgens de traditie van de romantiek: groots, emotioneel en dramatisch. De jonge componist verlegt de snelheid naar langzamere tempi, schrapt de derde van de aria's die hij langdradig of overbodig vindt en vervangt het klavecimbel en orgel door een piano, het instrument waar hij zelf van jongs af aan in was onderwezen. Mendelssohn kiest als locatie de *Berliner Singakademie*, een moderne particuliere concertzaal die in 1827 in gebruik is genomen. De bouw van deze zaal past goed in het opkomende concertleven van de negentiende eeuw waarin zelfstandige concertzalen worden gebouwd voor grootse muzikuitvoeringen. Aan deze concertzaal is een koor verbonden en als de zangers het arrangement van de *Matthäus-Passion* tijdens de repetities horen, zijn zij net als Mendelssohn zeer onder de indruk van de compositie van Bach. Mendelssohn kiest bewust voor een concertzaal en niet voor een (lutherse) kerk om in de context van de liturgie het verhaal van het lijden van Christus te verklanken, zoals de kapelmeester Bach het een eeuw daarvoor bedoeld heeft. Ook wordt die eerste heruitvoering niet volgens Bachs bedoeling op Goede Vrijdag (4 april 1829) ten gehore gebracht maar op 11 maart 1829. Het religieuze karakter is vervangen door een geromantiseerde seculiere uitvoering. De wederopstanding van Bachs passie in het arrangement van de jonge componist en dirigent Mendelssohn wordt een daverend succes. De *Matthäus-Passion* is op de kaart gezet en het talent van Bach wordt herontdekt en gewaardeerd. Er worden vervolgcconcerten in Berlijn gegeven, later in Frankfurt en de jaren daarop ook buiten Duitsland, onder andere in Groot-Brittannië. Het eerste concert in 1829 onder leiding van Mendelssohn blijkt een historisch keerpunt in de waardering van Bach. Andere werken van Bach worden herontdekt, opnieuw als bladmuziek uitgegeven, eindeloos vertolkt en gearrangeerd.

In de eeuw na de herontdekking blijft de visie op de passie onverminderd romantisch. Pas in de tweede helft van de twintigste eeuw ontstaat de behoefte aan een origineler barokgeluid en wordt teruggekeerd naar de vermoedelijke authentieke uitvoeringspraktijk van Bach waar snellere tempi, kleinere koren en barokinstrumenten bij horen. De passie is, anders dan Bach het in zijn tijd bedoeld had, tijdloos geworden. ■

Portret van componist en dirigent Felix Mendelssohn, 1830. Gemaakt door James Warren Child.

Geraadpleegde literatuur

Gardiner, J.E., *Bach* (Londen 2013).

Metzler, J.B., *Deutsche Literaturgeschichte* (Stuttgart 1984).

Unger, M.P., *J.S. Bach's major works for voices and instruments* (Oxford 2005).

Wolff, C., *Johann Sebastian Bach* (New York 2000).

Vakoverstijgend aan de slag met de Eerste Wereldoorlog

Met een meer dan gemiddelde passie voor de Eerste Wereldoorlog was de honderdjarige herdenking ervan in de periode 2014-2018 voor mij een ideaal moment om een vakoverstijgend project over de Grote Oorlog te organiseren.

Tom Sas is docent geschiedenis aan het ds. Piersoncollege in 's-Hertogenbosch en secretaris van de Stichting Studiecentrum Eerste Wereldoorlog (SSEW).

In het ruime decennium dat ik als docent actief ben, heb ik de Eerste Wereldoorlog vanuit mijn eigen persoonlijke interesse op verschillende manieren voor het voetlicht proberen te brengen. Naast de nodige lessen in de derde klas, waarin we de twintigste eeuw behandelen, kon ik mijn ei verder kwijt bij het examenonderwerp Ten Oorlog (2007-2009), een eigen ontworpen keuzemodule, het eerste deel van de historische context Duitsland en een jaarlijkse georganiseerde dagtrip naar de Belgische Westhoek. Maar ergens bleef het idee in mijn hoofd rondspoken dat ik er meer uit wilde halen.

Vier jaar geleden heb ik het plan opgevat om in de periode 2014-2018 een vakoverstijgend project over de Eerste Wereldoorlog te organiseren voor leerlingen in atheneum 5. Naast kennis opdoen was mijn doel vooral door de deelname van zoveel mogelijk schoolvakken de leerlingen te laten zien

op welke verschillende vlakken de Eerste Wereldoorlog invloed heeft gehad op de mensen in die tijd, hoe die doorwerkte tot in onze tijd en dat schoolvakken onderling verbonden zijn. Na een presentatie in de afdeling atheneum bovenbouw over de opzet van het project volgde een open uitnodiging aan alle secties binnen de school met de vraag wie er wilde participeren. Twaalf secties reageerden enthousiast waarna de invulling van het project verder vorm kon krijgen. Het idee was om een project van anderhalve dag te organiseren in een conferentieachtige setting, uitgevoerd tijdens een projectweek voorafgaand aan de herfstvakantie. Op de openingsmiddag zouden de leerlingen een inleiding krijgen over het project, gevolgd door een culturele activiteit. De tweede dag zou een afwisseling worden tussen het volgen van workshops gegeven door vakdocenten van de school en het bijwonen van weten-

schappelijke lezingen door WO I-deskundigen. Om het project meer body te geven werd besloten het project te koppelen aan het vak Nederlands. In de weken voorafgaand aan het project werkten leerlingen tijdens een speciaal lesuur in groepen aan een soort pre-profielwerkstuk over een facet van de Eerste Wereldoorlog. Na het project, tot aan de kerstvakantie, verdiepten de leerlingen zich in enkele literaire werken uit de periode 1914-1918.

In de afgelopen drie jaar heeft het project op donderdagmiddag en vrijdag voorafgaand aan de herfstvakantie gedraaid. Na een inleiding over de Grote Oorlog en de doelstellingen van het project, volgde in 2014 de vertoning van de Nederlandse film *Patria*.¹ In 2015 kozen we voor een videoregistratie van de voorstelling *De Grote Oorlog* van Hotel Modern.² In 2016 vertoonden we een compilatie van fragmenten uit de serie *Ten Oorlog*, waarin drie Belgen de frontlijn aflopen van Nieuwpoort naar Gallipoli.³ De gesprekken die ze onderweg voeren, gaan over de strijd van honderd jaar geleden, maar reflecteren ook op de tijd na de oorlog en het nu. Het dagprogramma, de volgende dag, startte met het voordragen van het gedicht *In Flanders Fields* van de Canadese militair-arts John McCrae en enkele historische wetenswaardigheden over het gedicht en zijn schrijver.

In de eerste workshopronde konden de leerlingen kiezen uit vijf workshops. Bij geschiedenis gingen de leerlingen aan de slag met de schuldvraag van de Eerste Wereldoorlog. Na de oorlog waren de overwinnaars duidelijk over de vraag wie er verantwoordelijk was voor deze oorlog: Duitsland! Maar was die conclusie wel juist? Met behulp van het mysterie uit *Actief Historisch Denken* gaven leerlingen antwoord op deze vraag waarna uitwisseling van elkaars visie plaatsvond.⁴ In de workshop van het vak Duits, met als titel

Im Westen nichts neues, onderzochten de leerlingen met verschillende bronnen de menselijkheid van de oorlog. Thema's daarbij waren: De mens achter de vijand – elke soldaat heeft een gezicht, heeft een moeder, is een zoon, is ook een mens. De Grote Oorlog beperkte zich niet tot het front, maar had ook gevolgen voor het dagelijks leven. In de workshop van maatschappijleer namen de leerlingen in groepen een aantal van deze veranderingen onder de loep, zoals voeding, propaganda en vrouwenemancipatie, met aan het einde korte groepspresentaties.

Bij het vak scheikunde stond het gebruik van gifgas en het gasmasker centraal. Er werd stilgestaan bij de werking van het gas, de soorten en de ethische kant van het gebruik. De leerlingen bedachten zelf hoe deze gassen bestreden zouden kunnen worden en ontwierpen een 'gasmasker'. Bij biologie gingen de leerlingen aan de hand van theorie en practica aan de slag met de vraag wat men ten tijde van de Eerste Wereldoorlog wist over bloed en bloedtransfusies.

Na de eerste workshopronde was er een plenaire sessie met een externe spreker, medisch historicus Leo van Bergen. Aan de hand van zijn historisch werk *Zacht en eervol* en zijn prozawerk *Onder Stervenden* hield Van Bergen een indrukwekkende lezing met beeldmateriaal met als thema 'Lijden en sterven in de Eerste Wereldoorlog'.⁵

Grens onder hoogspanning

Ook in de tweede workshopronde waren er vijf workshops. Bij het vak aardrijkskunde keken de leerlingen naar de grens onder hoogspanning tussen Nederland en België. Nederland was neutraal, maar wat betekende dat voor de bevolking in de grensstreek? Hierbij ook aandacht voor verschillende grensversperringen toen en nu. De workshop van Nederlands sloot aan bij de filmvertoning van een dag eerder, *Ten Oorlog*. De leerlingen keken naar enkele van deze fragmenten en analyseerden de betekenis van de Eerste Wereldoorlog honderd jaar later. In de tweede workshop van biologie was er aandacht voor het fenomeen *shellshock*, de behandelwijze daarvan ▶

¹ www.patriathefilm.com.

² www.hotelmodern.nl.

³ www.een.be/ten-oorlog.

⁴ H. Havekes e.a., *Geschiedenis Doordacht*. Actief Historisch Denken 2 (Boxmeer 2005), 58-69.

⁵ L. van Bergen, *Zacht en eervol. Lijden en sterven in de Eerste Wereldoorlog* (Den Haag 1999); L. van Bergen, *Onder Stervenden* (Deventer 2014).

Gasmaskers staan centraal in de workshop van scheikunde. Boven: Druk in de weer met het maken van een gasmasker. Linkerpagina: Leerlingen analyseren de strip van Joe Sacco.

Rechts: Eindresultaten van de workshop van kunstvak.
Onder: Lezing 'Nederland en de Eerste Wereldoorlog'.

en de eigenlijke effecten van de oorlogsvoering op onze genen. Bij Engels analyseerden de leerlingen allereerst enkele *war poems* waarna deze analyses werden gebruikt om een stuk van *Blackadder* onder de loop te nemen, waarmee een verbinding tussen de blik op oorlog en de moderne populaire cultuur werd gecreëerd. In de tweede workshop van geschiedenis verdiepten de leerlingen zich in het leven aan het front, in de loopgraven en tijdens een veldslag door het analyseren van de strip *The Great War*.⁶

In de tweede plenaire lezing met als titel 'Nederland en de Eerste Wereldoorlog. Hoezo, wij waren toch neutraal?', schetste ik de ontwikkelingen in ons eigen land in de periode 1914-1918, met ook aandacht voor de sporen die we in onze eigen stad 's-Hertogenbosch honderd jaar nadien nog steeds aantreffen.

 J. Sacco, *The Great War. July 1, 1916: the first day of the Battle of the Somme* (New York 2013).

Vervolgens was het tijd voor de laatste workshopronde. In de workshop economie onderzochten de leerlingen de impact van de oorlog op de Europese economieën, het ontstaan van een oorlogseconomie en het fenomeen inflatie. In de workshop Frans stonden Franse dichters uit 'la Grande Guerre' centraal. Het eindresultaat was een eigen dichtwerk, geïnspireerd op de *calligrammes* van Apollinaire. Het kanon van Parijs was het onderwerp bij natuurkunde. Dit kanon schoot over ruim honderd kilometer afstand granaten met een diameter van twintig centimeter op de Franse hoofdstad. In de workshop bekeken de leerlingen de baan van het schot en berekenden ze hoe het kanon van Parijs heeft kunnen functioneren. Bij kunstvak gingen de leerlingen na een korte inleiding over modernisme zelf aan de slag om, met de Eerste Wereldoorlog als inspiratie, een eigen modernistisch werk te maken. In de derde workshop geschiedenis stond Versailles 1919 op het programma. Groepen van drie leerlingen vertegenwoordigden een grote mogendheid en onderzochten de onderhandelingen tijdens de conferentie en achterhaalden de verschillende belangen en motieven van de belanghebbenden. Op het eind discussieerde men of in 1919 een andere vrede mogelijk was geweest en hoe de geschiedenis van de twintigste eeuw er dan mogelijk had uitgezien.

Tijdens het project zag ik enthousiaste, betrokken leerlingen en collega's. Door de lezingen, workshops en lunch ontstond er een conferentie sfeer. Leerlingen waardeerden de afwisselende activiteiten en vonden het leerzaam. Het vakoverstijgende doel gehaald? Zoals een leerling op het evaluatieformulier schreef: 'Mooi dat je WO I van verschillende kanten en vanuit verschillende vakken bekijkt.' Doel gehaald. Komend schooljaar weer! ■

Sympathie voor een monster

De afbeelding van Medusa, het vrouwelijke monster met het slangenhaar uit de Griekse mythologie, is al vanaf de oudheid een dankbaar motief in de kunst. Zij roept angst op of sympathie, of beide. Het ligt er maar aan welke verbeelding van de mythe je voor ogen krijgt.

De Griekse mythologie bestaat uit een bonte verzameling prachtige verhalen die ons een kijkje geven in de houding van de Grieken ten opzichte van hun godenwereld. En die ons ook vaak verklaringen proberen te geven voor zaken waar wij in de mensenwereld mee worstelen. In de komende nummers van *Kleio* willen we aandacht schenken aan enkele van die verhalen. We starten deze serie met het verhaal van Medusa.

In de klassieke oudheid kende jong en oud het verhaal van Medusa en de held Perseus die haar door middel van een list wist te doden. Medusa, de monsterlijke vrouw met de gevreesde blik in de ogen die elk levend wezen in steen veranderde, was de nachtmerrie van velen. Kinderen zal zijn voorgehouden dat zij hen zou komen halen als ze ondeugend waren. Bakkers lieten haar portret op hun ovens plaatsen om te voorkomen dat iemand die ongevraagd zou openen. En krijgers tooiden hun schild met het Medusahoofd ter afschrikking of droegen een afbeelding van haar op de borst (waaronder Alexander de Grote).

Medusa is ook daarna in de kunst vaak afgebeeld en dan bijna altijd als het monster uit de Griekse verhalen. Toch is het maar de vraag of dit monsterlijke imago in de oudheid wel zo algemeen geldend was.

Drie monsterlijke zussen

Het beeld van Medusa als monster heeft zijn basis in de Helleense traditie. Medusa ('de koningin') vormde samen met haar zusters Stheno ('de sterke') en Euryale ('de vérspringende') de Gorgonen ('de verschrikkelijken'). De eerste bron die de Gorgonen vermeldt, is Homerus in zijn *Odyssee* in (waarschijnlijk) de achtste eeuw v.Chr. Hij verwijst kort naar hen als bewoners van de onderwereld.

De Griekse schrijver Hesiodos gaf in dezelfde eeuw een meer concrete beschrijving van de drie monsterlijke gezusters in zijn *Theogonia* ('Godenstamboom'). Zij zouden kinderen zijn van de zeegoden Phorcys en Ceto en hij omschreef ze als monsters met slangen in plaats van haren. Daarnaast hadden hun gezichten de kenmerken van overledenen: uitpuilende ogen,

uitstekende tong en lijkvlekken. Medusa onderscheidde zich in één belangrijk opzicht van haar zusters: zij was als enige van het drietal sterfelijk. De Gorgonen woonden op een eiland dat ver in het westen in de stroom van Okeanos lag, waar de nacht heerste. Daar bewaakten ze de tuin van Hera, een soort aards paradijs waarin de Boom met de Gouden Appels stond, appels die onsterfelijkheid boden. De tuin lag tevens aan de rand van de onderwereld. Zowel de Gouden Appels als het hoofd van een Gorgo spraken natuurlijk tot de verbeelding en vele dapperen ondernamen pogingen om appel of hoofd te bemachtigen. Want met een van de appels zou de held onsterfelijk worden en met het hoofd van een Gorgo als afschrikwekkend wapen onoverwinnelijk. Voor het hoofd kwam alleen dat van de sterfelijke Medusa in aanmerking. Maar elke poging was tot mislukken gedoemd omdat niemand voorbij de Gorgonen kon komen. Zij bezaten immers het ultieme wapen: ogen die elk levend wezen ter plekke versteenden. Het bewijs daarvan was te vinden bij de toegang van de tuin die volstond met versteende beelden van mensen en dieren die ooit geprobeerd hadden die tuin binnen te gaan. ▶

Hans Vermeer is redacteur van *Kleio*.

Een gorgonenkop op een Attische drinkschaal uit Cerveteri, ca. 520 v.Chr. Bron: Cabinet des médailles de la Bibliothèque nationale de France (Leagros-groep).

De held Perseus deed de zoveelste poging het hoofd van Medusa in bezit te krijgen. Daarbij kreeg hij hulp van de goden Hermes en Athene. Hermes gaf hem gevleugelde schoenen waarmee hij de verre reis snel kon uitvoeren. Athene gaf hem haar opgepoetste schild. Na allerlei omzwervingen lukte het Perseus om met behulp van de gevleugelde schoenen bij de tuin van Hera te komen. Daar wist hij Medusa te overmeesteren, haar blik te ontwijken en haar te benaderen via het spiegelbeeld in het schild. Toen zij zich via dat spiegelbeeld in de ogen keek, versteende ze. Perseus onthoofde haar, borg het hoofd op in een speciale zak en bracht het naar de godin Athene die het op haar borstschild plaatste.

Medusa met nimfen

De Helleense visie op Medusa wordt verwoord door Homerus en Hesiodos. Zij kenden de Gorgonen een monsterlijk uiterlijk toe, maar ook een goddelijke oorsprong (wat blijkt uit de onsterfelijkheid van de zussen van Medusa). Maar als je de vele ruïnes van de Grieks-Romeinse nederzettingen in Klein-Azië bezoekt, valt je op dat je het geschetste beeld niet of amper tegenkomt. Nergens de kop met slangenharen, de uitpuilende ogen, de slag tanden en de uitstekende tong. Je ziet daar juist Medusahoofden omringd door festoenen en hoorns van overvloed of omgeven door gevleugelde nimfen. Vaak zie je haar ook afgebeeld op sarcofagen. Dit andere beeld van Medusa gaat waarschijnlijk terug op een ouder godsbeeld dat stamt uit de tijd vóór de Helleense overheersing en dat toen vooral in Anatolië populair was. Namelijk het beeld van Medusa als de Grote Godin, de heerseres over leven en dood, en in die

hoedanigheid zowel schenkster van vruchtbaarheid als begeleidster van de doden naar de onderwereld. Dit imago van Medusa als de Grote Godin gaat in de Romeinse tijd overheersen, zoals blijkt uit de *Metamorfosen* van de Romeinse schrijver Ovidius rond het begin van onze jaartelling. Volgens deze auteur was Medusa helemaal niet van goddelijke oorsprong, maar volledig menselijk. Ze zou een beeldschone vrouw zijn geweest met een prachtige haardos, een vrouw die door vele mannen werd begeerd. Maar omdat zij priesteres was in de tempel van Athene moest zij maagd blijven en wees zij elk aanzoek plichtsgetrouw af. Ze had echter de domme pech dat de zee-god Poseidon zijn oog op haar had laten vallen. Hij veranderde zich in een vogel, zocht haar op in de tempel en verkrachtte haar. Athene was furieus dat haar tempel was ontwijd en koelde haar woede... op het slachtoffer! Zij veranderde de prachtige haardos van Medusa in een nest giftige slangen, gaf haar gezicht de monsterlijke vorm en de ogen de levensgevaarlijke blik. Zo maakte ze elk contact met medemensen onmogelijk en veroordeelde Medusa daarmee tot absolute eenzaamheid.

Helleens of Romeins?

Waarschijnlijk het meest bekende beeld dat betrekking heeft op de mythe van Perseus en Medusa is het bronzen beeld van de Italiaanse kunstenaar Benvenuto Cellini uit de zestiende eeuw, dat te zien is in Florence. Perseus is afgebeeld als de held met het afgesneden hoofd van Medusa in zijn hand en haar lichaam aan zijn voeten. De ogen van Medusa zijn gesloten om de bezoekers te beschermen tegen haar blik.

Sarcofaag met een afbeelding van Medusa op de uiteinden. Gemaakt tussen 150 en 180, gevonden in Frygië in het huidige Turkije. Bron: Walters Art Museum.

Op het eerste oog lijkt dit kunstwerk zich te baseren op de Helleense traditie rond Medusa zoals dat uit de geschriften van Hesiodos naar voren komt en zien we de triomfantelijke held die het monster Medusa heeft overwonnen. Het voetstuk waarop het beeld staat (waar onder andere bokkenkoppen op staan afgebeeld), versterkt die opvatting. Maar als je dan naar het beeld zelf kijkt, bekruipt je steeds meer het gevoel dat dat niet klopt. Want het hoofd van Medusa wordt dan wel omhuld door slangen, maar het gezicht doet helemaal niet monsterlijk aan. Integendeel, het is juist het gezicht van een mooie vrouw met een uitdrukking die zich het beste laat omschrijven als berustend. En het lichaam aan de voeten van Perseus is zeker niet dat van een monster. Je krijgt dan ook sterk de indruk dat je hier de Medusa ziet zoals Ovidius die heeft beschreven, de van oorsprong mooie vrouw die via de hand van Perseus geslachttoferd wordt door de goden.

Het beeld van Cellini laat je op een andere manier naar de hoofdpersonen van het drama kijken. Medusa lijkt nu eerder slachtoffer terwijl de houding van Perseus met de neerwaartse blik niet bepaald voldoening uitstraalt over zijn daad. Om maar te zwijgen over de rol die de godin Athene in het geheel speelt, die een slachtoffer eerst veroordeelt tot absolute eenzaamheid en haar vervolgens ook nog laat doden. Wat de Hellenen overigens heel vanzelfsprekend gevonden zullen hebben. Want in de handen van de Griekse goden waren de mensen tenslotte niet meer dan speelgoed.

In de Romeinse versie van de mythe mag Medusa dus wel een monster zijn, maar dan is het toch een monster waar je sympathie voor kunt opbrengen, een sympathie die later ook het monster van Frankenstein op zou roepen. Beiden zijn immers niet als monster geboren, maar door anderen tot monster gemaakt. ■

Websites

Er valt nog veel meer interessants te vertellen over Medusa. Hans Vermeer verzamelde enkele websites, met onder andere een documentaire en een website waarop de verschillende visies op de mythe rond Medusa worden aangekaart. Zie www.vgnkleio.nl.

Perseus met het hoofd van Medusa van Benvenuto Cellini. Loggia dei Lanzi in Florence.

Het Plakkaat van Verlatinge hertaald

Verrassend genoeg werd het *Plakkaat van Verlatinge* op 26 januari verkozen tot Pronkstuk van Nederland, met een ruime voorsprong op de *Nachtwacht*. Voor mij kwam deze uitverkiezing eigenlijk te vroeg, want het boek dat ik op uitnodiging van Omniboek schrijf verschijnt pas op 26 juli 2018. Op die 437e verjaardag van het *Plakkaat* overhandig ik het eerste exemplaar aan de voorzitter van de Eerste Kamer in de senaatszaal, ooit de vergaderruimte van de Staten van Holland.

Anton van Hooff is klassiek historicus.

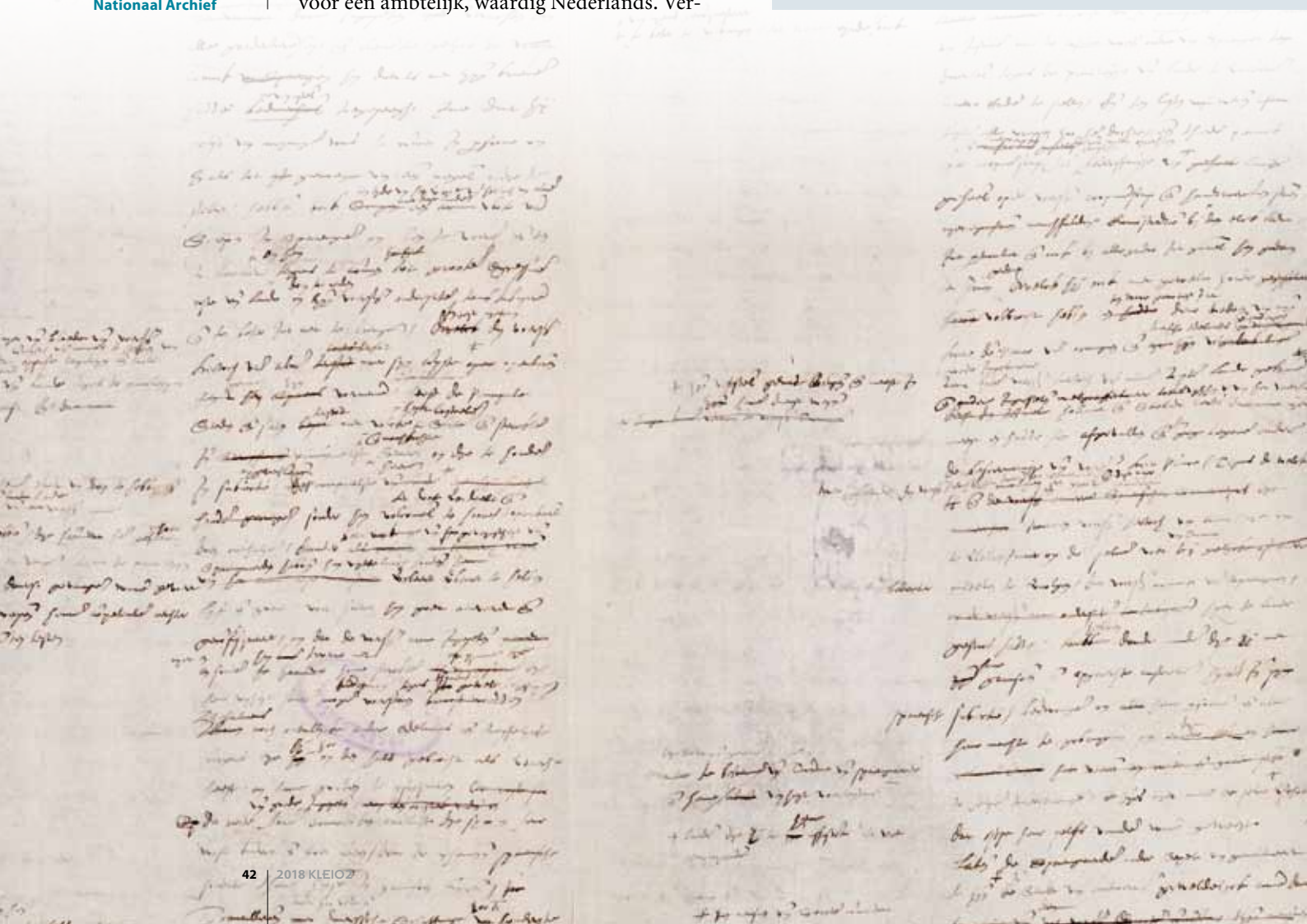
Natuurlijk wordt in *Het Plakkaat van Verlatinge*. De allereerste onafhankelijkheidsverklaring in een bijlage de volledige tekst in de originele spelling afgedrukt. Omdat het een nogal weerbarstige tekst is, heb ik de tekst in een andere bijlage hertaald en teruggebracht, van 4088 tot 837 woorden. De ruimtewinst is behaald door de grieven, zoals over de tiende penning en de inquisitie, summier in cursief aan te duiden en de concrete maatregelen die voortvloeien uit het verlaten puntsgewijs op te sommen. Behouden zijn de principiële stukken. Om de sfeer van het oorspronkelijke stuk te handhaven, is gekozen voor een ambtelijk, waardig Nederlands. Ver-

wacht dus geen jip-en-janneketaal. Mijn droom is dat deze versie ooit op geschapt papier aan alle schoolkinderen van Nederland wordt uitgereikt. Voor het moment ben ik al tevreden als docenten geschiedenis deze tekst als bron in de bovenbouw gebruiken. ■

Fragment van het Plakkaat van Verlatinge. Bron: Nationaal Archief

Voor in de klas

De pdf met de hertaalde tekst van het *Plakkaat van Verlatinge* vindt u op www.vgnkleio.nl.

De leden van de Staten-Generaal van de Verenigde Nederlanden groeten allen die dit zullen zien of horen voorlezen.

Het is iedereen bekend dat een landsvorst door God als hoofd van zijn onderdanen is aangesteld om hen te beschermen tegen alle vormen van onrecht, schade en geweld zoals een herder dat is ter bescherming van zijn schapen.

De onderdanen zijn namelijk door God niet geschapen omwille van de vorst om hem in alles wat hij beveelt, of het nu godgevallig of goddeloos is, recht of onrecht, onderdanig te zijn en als slaven te dienen.

De vorst regeert juist omwille van zijn onderdanen, zonder wie hij geen vorst is, om hen rechtvaardig en redelijk te besturen en te leiden, en om hen lief te hebben, zoals een vader zijn kinderen en een herder zijn schapen, die lijf en leven op het spel zet om ze te behouden.

Als een vorst echter niet zo handelt, maar in plaats van zijn onderdanen te beschermen, hen probeert te onderdrukken, overmatig te belasten, hun de oude vrijheid, rechten en gewoonten af te nemen en hen te bevelen en te behandelen als slaven, moet hij niet als vorst, maar als tiran worden beschouwd.

In dat geval staat het naar recht en reden zijn onderdanen stellig vrij – zeker in overleg met de Staten van het land – om hem niet als vorst te erkennen, maar hem te verlaten, en in zijn plaats een ander te hunner bescherming rechtmatig tot staatshoofd te kiezen.

Dit geldt des te meer als ze die vorst niet met nederige verzoeken hebben kunnen vermurwen en van zijn tirannieke instelling afbrengen. Dan hebben ze geen ander middel om de aangeboren vrijheid van hen zelf, hun vrouwen, kinderen en nakomelingen, voor wie men volgens de natuurwet goed en bloed moet overhebben, te behoeden, zoals verschillende keren om dezelfde redenen in diverse landen en op verschillende momenten is gebeurd; de voorbeelden zijn genoegzaam bekend.

Dit hoort vooral in deze landen plaats te vinden. Zij zijn altijd geregeerd geweest en dienen ook geregeerd te worden volgens de eed die de vorst bij zijn aantreden aflegt, in overeenstemming met hun rechten, gewoonten en tradities. De meeste van die landen hebben trouwens de vorst aanvaard op voorwaarden, overeenkomsten en akkoorden bij het verbreken waarvan de vorst rechtmatig van het gezag is vervallen.

Nu is het zo dat de koning van Spanje na het overlijden van Keizer Karel V zaliger nagedachtenis, van wie hij al deze Nederlanden had gekregen, de diensten vergat die zowel zijn heer vader als hij van deze landen en hun onderdanen had ontvangen.

(hierop volgt een lange lijst van grieven, zoals de executie van Egmond en Horne, de tiende penning en de Spaanse Furie te Antwerpen 1576)

Dit alles heeft ons meer dan genoeg wettige redenen gegeven om de koning van Spanje te verlaten en een andere machtige en genadige vorst te verzoeken om deze landen te helpen beschermen en te leiden; te meer daar bij alle wanorde en schade de landen meer dan twintig jaar door hun koning verlaten zijn geweest en niet zijn behandeld als onderdanen, maar als vijanden, waarbij hun eigen heer probeerde hen met wapengeweld te onderwerpen.

(we hebben alles gedaan om Filips II tot rede te brengen; hij reageerde door de ban over Willem van Oranje uit te spreken)

Zodat wij, wanhopend aan alle middelen tot verzoening en ook verlaten van alle andere remedie en hulp, volgens de natuurwet, tot bescherming en behoud van onze rechten, privileges, gewoonten en de vrijheden van ons vaderland en die van de andere landen, en tot bescherming van leven en eer van onze vrouwen, kinderen en nakomelingen, om te voorkomen dat ze tot slavernij van de Spanjaarden vervallen, met recht de koning van Spanje verlaten. We zijn ook gedwongen andere middelen toe te passen die wij de beste verzekering hebben gevonden voor het behoud van onze rechten, privileges en vrijheden. Daarom **MAKEN WE BEKEND** dat:

1. De koning van Spanje wordt vervallen van de heerschappij verklaard;
2. Hij blijft voortaan buiten ieder overleg;
3. Alle ambtsdragers zijn ontslagen van de eed van trouw aan hem;
4. Zijn zegels mogen niet meer worden gebruikt; ze moeten worden ingeleverd;
5. Ze worden vervangen door zegels van de Staten-Generaal;
6. Er worden geen munten met zijn wapen meer geslagen; er komen nieuwe munten;
7. Alle ambtsdragers zullen een eed van trouw aan de Staten moeten zweren;
8. Deze verordening moet op de gewone wijze worden gepubliceerd.

... zodat niemand onwetendheid van de zaak kan voorwenden. En ze (de ambtsdragers) moeten deze verordening laten onderhouden en navolgen zonder mankeren of inbreuk. Daartoe moeten ze de overtreders krachtadig tot de orde roepen op de voorgeschreven manier, zonder uitstel of schijngedrag.

Want wij hebben het zo tot het welzijn van het land goed bevonden. En om dit te doen en wat ermee verbonden is, geven wij u en iedereen die het mag aangaan, volledige bevoegdheid, gezag en uitdrukkelijk bevelsmacht. Om hieraan rechtskracht te geven hebben wij ons zegel hieraan laten bevestigen. Gedaan in onze vergadering te 's-Gravenhage, de zesentwintigste juli 1581.

Oekraïense perspectieven

Leuk om eens te vragen aan het begin van de les: wat is qua oppervlakte het grootste land van Europa? Twee antwoorden reken ik goed. Rusland heeft het grootste grondgebied in Europa, maar ligt er natuurlijk niet geheel in. Oekraïne is het grootste land dat helemaal op het continent ligt. In het stadje Rachiv staat zelfs een monument omdat het het geografische middelpunt van Europa is (er is overigens nog een handvol plekken buiten Oekraïne waar dit wordt beweerd).

Erik Ex (30, docent geschiedenis) reist dit schooljaar van Finland naar Singapore. Overall waar hij komt bezoekt hij scholen. Hij spreekt met leerlingen, leraren en onderzoekers over het (geschiedenis)onderwijs. Op deze manier wil hij nieuwe inzichten opdoen en leren van en over het onderwijs in andere landen. Zijn broer Luuk Ex (28, journalist) reist mee en maakt reportages. De Edyssee is te volgen via [facebook.com/onderwijsreis](https://www.facebook.com/onderwijsreis).

Erik Ex is docent geschiedenis.

Toch zullen veel leerlingen niet aan Oekraïne of Rusland denken als deel uitmakend van Europa. En weten er velen niet dat de twee landen een oorlog uitvechten. Die gaat misschien wel in essentie over de vraag of Oekraïne tot Europa behoort of tot de Russische wereld. De geschiedenisles blijkt een van de slagvelden in dit conflict. Als we Kiev binnenrijden, zien we een sokkel zonder standbeeld. Tussen twee drukke verkeerswegen staat een granieten cilinder. Er staan twee vlaggen op, de rood-zwarte partizanenvlag en het Oekraïense blauw-geel. Het wapen van het land, de drietand, staat in de sokkel gestoken. Oekraïne rekent af met zijn verleden. Tot 2013 stond Lenin hier. Er zijn beelden van een man die met een beitels stukjes slaat. Omstanders stromen toe om een stukje mee naar huis te nemen. In dit land is men bezig de geschiedenis te herschrijven. Hoe zou dit doordringen in de geschiedenisles?

Rechts: Erik Ex in gesprek met docente Irina. Foto: Luuk Ex. Onder: Erik Ex in de herinneringszaal van het museum voor de Tweede Wereldoorlog in Oekraïne. Foto: Luuk Ex.

Aan de overkant van de Dnjepr staat een beeld dat het voorlopig wel overleeft. Het is dan ook groter dan de Domtoren en heeft wel iets weg van het Vrijheidsbeeld dat een schild met hamer en sikkel vasthoudt in plaats van een fakkel. Het beeld staat boven op een museum. Daar ontmoeten we educatief medewerker Dimitri die ons vertelt hoe het museum zich ontwikkelt.

Luguber museumstuk

Vroeger was dit het museum van de Grote Patriotische Oorlog, nu is het het museum voor de Tweede Wereldoorlog in Oekraïne. Er zijn muurreliëfs te zien met heldhaftig vechtende Russen en buiten staat een flinke verzameling tanks. We zien een museum dat moderniseert, volgens Dimitri. De boodschap zal minder de overwinning zijn van de Sovjet-Unie en meer de tragedie van de oorlog. Dimitri is zelf gaan kijken in Duitsland en Nederland hoe Europese Tweede Wereldoorlogmusea eruitzien. Daar moet het meer op gaan lijken.

Daarom komt er nu meer aandacht voor de Holocaust. In een van de nieuwe vitrines hangt het meest lugubere museumstuk dat ik ooit zag: een handschoen gemaakt van mensenhuid. In de Sovjettijd werd dit niet tentoongesteld.

De Oekraïense partizanenlegers hebben nu ook hun eigen plaats in het museum. 'De partizanen

hebben goede en slechte dingen gedaan, wij geven de bezoekers liever een volledig beeld en kiezen geen partij.' Onder leiding van Stepan Bandera werd gestreden voor Oekraïense onafhankelijkheid, maar werden ook duizenden etnische Polen gedood. Sinds kort is de ontvangsthall ingericht als expositieruimte. Er staat een doorzefde ambulance uit de jaren zeventig. Die staat er om twee redenen, legt Dimitri ons uit. 'Allereerst om te tonen hoe weinig middelen de Oekraïners hebben tegen de invasie van de Russen. Ten tweede om de inhumane praktijken te laten zien van het separatistenleger.' Deze wagen werd beschoten in 2014, bij het begin van de oorlog in het Donetsbekken. Alle inzittenden kwamen om. Verder staan overal in de zaal persoonlijke eigendommen uitgesteld met verhalen van veteranen. Dimitri organiseert er lessen door veteranen, iets wat ik uit Nederland ook wel ken. Ze vertellen hun verhaal aan Kievse scholieren. Maar toch, de Bosnië-, Libanon- of Indonesiëveteraan is van een ander kaliber dan die van een oorlog die nu nog wordt uitgevochten. Is dit niet gewoon propaganda van het Westen? In een andere zaal hangen foto's van militairen naast gelijksoortige foto's uit de Tweede Wereldoorlog. Soldaten die schaften. Soldaten die schuilen. De één in zwart-wit de ander in kleur. Verder lijkt er weinig verschil. Toen én nu wordt de oorlog gestreden door gewone mensen. Slachtoffers van de situatie, vertelt Dimitri ons. Maar ik mis een perspectief. Hoe zit het met de strijders van de andere kant? Waar is hun perspectief? Zij staan niet op de foto's en er zijn geen teksten over hun slachtoffers. Gaat dat niet in tegen het idee van multiperspectiviteit? Dimitri zegt dat dat niet kan. Ze hebben simpelweg niks om tentoon te stellen van de andere kant. Zij brengen hun doorzefde ambulances niet naar Kiev, denk ik erbij.

Duiding

We bezoeken docent Irina in het westelijke Novyi Rozdil, een voortvarende geschiedenisdocent die veel internationale projecten heeft gedaan met Euroclio (de internationale vereniging voor geschiedenisdocenten). Het doel van de projecten was het bevorderen van multiperspectiviteit in geschiedenis-handboeken. Ze werkte samen met collega's uit voormalige Sovjetlanden, waaronder Rusland. Irina is van origine zelf Russisch, ze kan uitstekend met ze door één deur. Van haar wil ik duiding over de nieuwe tentoonstelling in Kiev. Is het museum niet gewoon alweer bezig met propaganda? Maar dit keer pro-Europees? Want waar is het perspectief van de separatist?

Daar is nu geen plek voor, volgens Irina. Oekraïne bestaat pas een kwart eeuw, het ligt onder vuur. Het perspectief van 'de ander' in de geschiedenislessen meenemen heeft geen prioriteit, legt ze uit. Het antwoord verrast me. Irina werkte mee aan een moderne geschiedsmethode met verschillende perspectieven. Ze is kritisch op boeken met een nationalistische inslag. Maar, de vijand verspreidt nepnieuws en is zoveel groter en sterker dan Oekraïne. De mensen hebben een gezamenlijke geschiedenis nodig. Dat begint in de geschiedenislessen. Als ik iets begin te mompelen over multiperspectiviteit krijg ik 'm zo terug op mijn bordje. Wij hebben makkelijk praten. Nederland bestaat al vierhonderd jaar en toch minstens een kwart van die periode heeft er zeer nationalistische geschiedschrijving bestaan. Het land is een bakken van rust. Dán, ja dán, is *nation building* misschien geen prioriteit meer in de geschiedenislessen. Maar nu is Rusland de vijand en de separatisten zijn verraders. Ik voel me vreselijk naïef. Natuurlijk heb ik geen flauw benul van wat zij meemaken. En wat zou u doen, als er dagelijks nieuws voorbijkomt van gesneuvelde landgenoten? Natuurlijk weet je dat ze aan beide kanten vallen. Maar het moge ook duidelijk zijn dat de voormalig grote broer nu de wapens heeft opgepakt. Geen kant kiezen in Oekraïne betekent onverschillig zijn. En ik weet één ding zeker: dát is niet de taak van een geschiedenisdocent. ■

Links: Een sokkel zonder standbeeld. Hier stond tot 2013 Lenin. Foto: Luuk Ex. Onder: Een ambulance die in 2014 werd doorzefd met kogels in het Donetsbekken. Alle inzittenden kwamen om. Foto: Luuk Ex.

Onbekend maakt onbemind

Project over burgerschap en Holocaust brengt leerlingen samen

Afgelopen najaar heeft de onderwijscommissie van de Stichting Loods24/Joods kindermemorial een start gemaakt met het nieuwe project *Over (je) schaduw heen*. Doel van het project is om leerlingen met verschillende denominaties gezamenlijk te laten werken aan een project over een zwarte bladzijde uit onze geschiedenis.

Gerry Faber is docent geschiedenis aan het Dalton Lyceum Barendrecht en lid van de onderwijscommissie van de Stichting Loods 24 en Joods Kindermemorial. Ze verricht momenteel onderzoek op het thema kapo's in concentratiekampen.

In de Nederlandse taal staat het gezegde 'over je schaduw heen (stappen)' voor het feit dat je meer doet dan van je verwacht zou worden. In onze huidige samenleving lijken groepen zich meer en meer terug te trekken in de eigen vertrouwde omgeving. Onbekend maakt onbemind. Een project waar verschillende typen scholen samenwerken, is een mooie manier om hokjes denken te doorbreken. *Over (je) schaduw heen* voorziet hierin. Naast het kennismaken met leeftijdgenoten met een andere levenswijze maken leerlingen ook kennis met een zwarte bladzijde uit de geschiedenis: Kamp Vught. Uit Rotterdam zijn tijdens de oorlog 686 Joodse kinderen naar de vernietigingskampen in het oosten gevoerd. Enkelen van deze kinderen hebben deze reis ook via Kamp Vught gemaakt. Het project past in dat opzicht goed in het curriculum van vwo 3 dat in het teken staat van de Tweede Wereldoorlog.

Drie scholen

Voor dit project werkten dit schooljaar vwo 3-leerlingen van de volgende scholen met elkaar samen: het Avicenna College (islamitisch), het Wartburg College Guido de Brès (reformatorisch) en het Dalton Lyceum Barendrecht (openbaar). Iedere docent verdeelde de leerlingen van zijn klas

in tweetallen. Deze tweetallen werden vervolgens gekoppeld aan een tweetal van een andere school. Gedurende het project ontmoetten de leerlingen elkaar drie keer: bij de kick-off, de excursie en de eindpresentatie. Elk van deze ontmoetingen vond op een andere school plaats zodat de leerlingen ook elkaars leeromgeving leerden kennen. Toen ik een week van tevoren met mijn leerlingen startte om ze voor te bereiden op het project werd me pijnlijk duidelijk hoe noodzakelijk dit project is. Ik vertelde mijn leerlingen dat ze na de excursie met het andere tweetal hun eindpresentatie moesten gaan voorbereiden. Een van mijn leerlingen vroeg mij vervolgens hoe ze dan in contact moesten blijven. Mogen gelovige leerlingen dan wel op internet en hebben deze leerlingen een smartphone?

Korte presentatie

Bij de kick-off op het Dalton Lyceum ontmoetten de leerlingen elkaar voor de eerste keer. Er werd een kennismakingsspel gedaan (speed-date). Vervolgens gingen de leerlingen met hun eerste opdracht aan de slag. In een half uur moesten ze als viertal een korte presentatie voorbereiden over relaties. Zouden je ouders bezwaar hebben als je thuiskomt met iemand van een ander geloof? Hoe verloopt een huwelijks- of begrafenisceremonie in hun cultuur? Leid je een dubbelleven? De presentaties werden in klassenverband (zes viertallen met combinaties van de verschillende scholen) gepresenteerd. Deze eerste opdracht diende puur ter kennismaking en om elkaars achtergronden een beetje te leren kennen. Leerlingen bleven voor de excursie en de eindopdracht in dezelfde viertallen werkzaam. Een week na de kick-off vond de excursie naar Kamp Vught plaats. In drie gemengde groepen kregen de leerlingen een rondleiding over het terrein. Ze zagen een replica van een barak, het kindermemorial, het crematorium en ze aanschouwden de cel waar het bunkerdrama zich heeft afgespeeld. De groepjes concentreerden zich tegelijk op het voorbereiden van hun eigen onderzoek naar zes deelonderwerpen: kinderen in

Slotpresentatie op het Avicenna College. Foto: Stefan Kras.

Kamp Vught, de vrouwen, de verzetsstrijders, de SS-leiding, het Philips-commando en de bewoners van de gemeente Vught. Bij elk deelonderwerp waren voor de leerlingen leidende vragen opgesteld om ze houvast te geven.

Na afloop van het bezoek aan Kamp Vught kregen de leerlingen op het Wartburg College tijd om in hun viertal een start te maken met de werkzaamheden aan hun eindpresentatie. Achter de computer maakten de leerlingen de eerste stappen in taakverdeling, opzet van de presentatie en de zoektocht naar verdere informatie. Na afloop van deze werksessie kwamen de leerlingen in de aula van het Wartburg bijeen om met een dankgebed afscheid van elkaar te nemen, zoals op deze school gebruikelijk is.

Na de kerstvakantie werden de eindpresentaties op het Avicenna College gehouden. Gedurende de tussenliggende periode hielden de leerlingen contact met elkaar om de presentaties tot in de puntjes voor te bereiden. Voordat er gestart werd met de slotpresentaties, reciteerde een leerling van Avicenna een stukje uit de Koran. De viertallen presenteerden in drie lokalen de resultaten van hun onderzoek. Een dergelijke presentatie doen voor een klas is voor een leerling uit het

derde leerjaar al een prestatie op zich, laat staan met een publiek van minder bekende leerlingen, vertegenwoordigende directeuren en belangstellenden. Alle leerlingen hielden zich goed staande. In elke klas beoordeelden twee docenten de presentaties met een rubric.

Moeilijke thema's in de les

Het *Over (je) schaduw heen*-project heeft een tweeledig doel: onderwijs over de Holocaust, maar ook leerlingen kennis laten maken met leeftijdgenoten met een andere levensovertuiging. Een korte evaluatie leert dat het project in deze opzet is geslaagd. Leerlingen geven in een eerste reactie aan dat ze het bijzonder vonden om Kamp Vught te bezoeken. Ze ervoeren het als waardevol om een beeld te krijgen bij dit deel uit de Nederlandse geschiedenis. De stof uit de les heeft meer betekenis gekregen. Ook de kennismaking met 'andere' leerlingen vonden ze bijzonder. Toegegeven, er zijn geen vriendschappen voor het leven gesloten, maar er is wel een eerste stap gezet om de 'ander' een gezicht en een stem te geven. Daarmee is de ander niet langer onbekend en hopelijk ook niet langer onbemind.

Meer informatie is te vinden op www.loods24rotterdam.nl. ■

De leerlingen van de drie scholen bezoeken gezamenlijk kamp Vught. Foto: Gerry Faber.
Links: Leerlingen geven hun gezamenlijke slotpresentatie. Foto: Stefan Kras.
Onder: Op het Wartburg College bereiden de leerlingen van de drie scholen hun slotpresentaties voor.

INSPIRATIEDAG / NASCHOLING

Restauratie en constructie

vrijdag 29 juni 2018

- Lezing **Ad van Liempt** over **beeldvorming** in geschiedenis
- Lezing **Mathijs Lok** over **oud en nieuw** in de **Restauratietijd** (1814-1848)
 - **Inspiratietafels** met **best practices** docenten & studenten
 - Diverse **workshops** door vakdidactici UvA, HvA, RUG en Leiden

RESTAURATIE? | De halve eeuw na 1815 staat bekend als periode van restauratie, maar ook als periode van opkomst van de -ismen die voortkomen uit Verlichting en democratische revoluties. Hoe verhouden oud en nieuw zich nu precies in dit – in schoolboeken vaak wat plichtmatig behandelde – tijdsgewricht? In hoeverre werden in deze jaren de grondslagen gelegd voor het moderne parlementaire democratische bestel? Vakspecialist Mathijs Lok (UvA) stelt in zijn antwoorden op deze vragen Nederland centraal, maar steeds vanuit een vergelijkende Europese en globale invalshoek.

CONSTRUCTIE! | Sinds 2000 kent de Nederlandse televisie het wekelijkse geschiedenisprogramma *Andere Tijden*. Medeoprichter en eerste eindredacteur Ad van Liempt vertelt over de gedachten achter het programma en de werkwijze van de redactie en bespreekt een aantal mogelijkheden om *Andere Tijden* in de klas te gebruiken. Dat doet hij aan de hand van zeer diverse voorbeelden uit de 18 seizoenen die het programma nu bestaat.

WORKSHOPS O.M. | **Causaal redeneren in lessen op maat** Over hoe je leerlingen stap voor stap iets verder brengt in het redeneren met oorzaak en gevolg. *Praktisch!* (Jannet van Drie & Gerhard Stoel, UvA). **Bias in schoolboekteksten** Schoolboeken zo neutraal als wat? Niet helemaal. Over de rol die het perspectief van de makers speelt – en wat je daar in de klas mee kunt doen. *Prikkelend!* (Marc Kropman, UvA) **Controverse in de klas** Hoe kun je in de klas thema's die controverse oproepen (Midden-Oosten, vluchtelingen, Zwarte Piet) omzetten in goede gesprekken? (Lies Schippers, Anne Frank Stichting). *Bruikbaar!* **Dansen met de vijand** De morele dilemma's en existentiële keuzes die mensen moesten maken in en na WOII. Omgezet in compact project met onderzoekslessen. *Meeslepend!* (Paul Holthuis, RUG) **Perspectievenweb** Een doekkaart met alle belangrijke onderdelen van historisch denken als leidraad voor het ontwerpen van lessen die schakelen van abstract naar concreet en terug. *Uitdagend!* (Albert Logtenberg, Universiteit Leiden) **Geschiedenis relevant maken** Veel leerlingen zien het nut van (het vak) geschiedenis niet – en veel leraren vinden het moeilijk hen dat te laten zien en ervaren. Dick van Straaten onderzocht wat helpt en wat niet. *Relevant!* (Dick van Straaten, Hogeschool van A'dam)

Lokatie Oost-Indisch Huis, Kloveniersburgwal 48, Amsterdam. **Tijd** 09.30-17.00 uur.

Kosten Inschrijven tot 31/5: €100. Inschrijven na 31/5: €120.

Inclusief lunch en usb-stick vol met materialen. **Aanmelden** via www.ivgd.nl

De keuzes van tante Roosje

Lessen over leven en overleven in de Tweede Wereldoorlog

Wat heeft de Tweede Wereldoorlog ons vandaag nog te vertellen? Wat er toen is gebeurd moet een moreel ijkpunt blijven voor mensen van vandaag, vinden Paul Holthuis en Tim Huijgen. Een boek over het leven van de Joodse Roosje Glaser biedt daartoe veel mogelijkheden.

Laat in de middag van 6 oktober 1942 keert Roosje Glaser terug van een bezoek aan Hilversum. Zij heeft op het terras van Grand Hotel Gooiland theegedronken en enkele inkoop gedaan. Als zij de straat van haar onderduikadres in Naarden in fietst, ziet zij voor het huis een taxi geparkeerd. Een politieagent is in de keuken in gesprek met de heer en mevrouw Coljee, de pensionhouders die haar en haar moeder huisvesten. Zij probeert nog te vluchten, maar de politiemans rent met getrokken pistool naar buiten en houdt haar aan. 'In de naam der wet arresteer ik u. Ik weet wie u bent. U bent mejuffrouw Rosa Glacér, voortvluchtig omdat u Joodse bent en niet naar Westerbork bent gegaan. Bovendien bent u in het bezit van een vals persoonsbewijs op naam van mejuffrouw Cornelia Donkers.'¹ Hoe Roosje de Nederlandse agent ook probeert te vermurwen om haar en haar moeder te laten lopen, hij laat zich niet overhalen. 'Dat is voor mij levensgevaarlijk, want ik doe dit na een telefonische oproep van de *Sicherheitspolizei* te Amsterdam. Die was zo goed ingelicht dat alleen verraad mogelijk kan zijn.'² De agent brengt Roosje en haar moeder met de taxi naar het politiebureau van Naarden, waar zij vriendelijk worden ontvangen met een kopje thee. De agenten zeggen 'dat ze de hele toestand vervloeken, maar machteloos staan'.³ Dit incident wordt beschreven in het boek *Dansen met de vijand* van Paul Glaser. Een haast terloops, maar schrijnend moment in de mensenjacht op de Joden. Wat volgt in het boek is een tocht langs de kampen Westerbork, Vught en Auschwitz, de dodenmars naar de Oostzeekust en de redding door het Zweedse Rode Kruis. Roosje overleeft dankzij haar intuïtie, overlevingsdrang en geluk.

Het verhaal van Roosje kan goed gebruikt worden om te onderzoeken hoe actueel het verleden is. Juist door de keuzes die Roosje en anderen steeds weer maken, biedt het grote mogelijkheden om morele dilemma's een herkenbare plaats te geven in het geschiedenisonderwijs.⁴ Daarom is op basis van dit boek lesmateriaal ontwikkeld voor de bovenbouw van het basisonderwijs, de onderbouw van het voortgezet onderwijs en de bovenbouw van het voortgezet onderwijs.

Morele keuzes

De discussies rond Jan Pieterzoon Coen, Witte de With of Johan Maurits laten zien dat 'veilige' geschiedenis niet bestaat. Ook historici betrekken stellingen en plaatsen anderen en daarmee zichzelf voor morele keuzes. Vragen naar de bril die men wenst op te zetten als menselijk gedrag in het verleden en in het heden in het geding is, zijn niet meer te vermijden.

Dat geldt voor de helden uit de Gouden Eeuw, maar dat gaat ook op voor de personen die in het boek van Paul Glaser figureren. Hoe moet je bijvoorbeeld Roosjes houding in Westerbork kwalificeren? Zij slaapt er met de ondercommandant, is zijn secretaresse ►

Paul Holthuis is vakdidacticus aan de Lerarenopleiding van de Rijksuniversiteit Groningen. **Tim Huijgen** is vakdidacticus aan de Lerarenopleiding van de Rijksuniversiteit Groningen en docent geschiedenis aan het Stadslyceum te Groningen.

Roosje danst met Tom. Foto uit familiearchief Paul Glaser.

en draagt in die functie wekelijks bij aan het opstellen van de transportlijsten. Wat vind je van haar gedrag in Auschwitz, waar zij het aanlegt met een SS-officier en met SS-officieren danst? Zou jij een tante als Roosje willen hebben?

Het boek van Paul Glaser roert tijdloze kwesties aan. Die komen pregnant aan de orde als de omstandigheden extremer worden. Het menselijk karakter en gedrag worden dan zwaarder op de proef gesteld dan in 'normale' tijden, zij worden uitvergroot en krijgen scherpere contouren. We raken hier aan het vormende karakter van geschiedenis, dat wil zeggen aan de ethische dimensie van denken over het verleden zoals beschreven door Peter Seixas en Tom Morton. In *The Big Six Historical Thinking Concepts* geven zij bij deze dimensie de volgende aanwijzingen.⁵

GUIDEPOST 1

Authors make **implicit or explicit** ethical judgments in writing historical narratives.

GUIDEPOST 2

Reasoned ethical judgments of past actions are made by taking into account **the historical context** of the actors in question.

GUIDEPOST 3

When making historical judgments, it is important to **be cautious about imposing contemporary standards** of right and wrong on the past.

GUIDEPOST 4

A fair assessment of the ethical implications of history can inform us of our **responsibilities to remember and respond** to the contributions, sacrifices and injustices of the past

GUIDEPOST 5

Our understanding of history can help us make **informed judgments** about contemporary issues, but only when we **recognize the limitations** of any direct 'lessons' from the past.

Deze aanwijzingen zijn direct van toepassing op de casus van Roosje Glaser. Het is gemakkelijk om haar gedragingen in Westerbork, Vught en

Auschwitz met onze moderne blik te beoordelen. Maar het opleggen van eigentijdse standaarden aan het verleden is in zijn diepste wezen anachronistisch en daarmee ahistorisch. De belangrijkste taak van het geschiedenisonderwijs is de leerlingen te leren door historisch te redeneren tot 'informed judgments' te komen. Dan veroordelen zij niet op voorhand, maar maken zij afwegingen en oordelen zij op grond van betrouwbare en relevante informatie. Daarin zit het pedagogische karakter van het vak geschiedenis, dat op deze manier bijdraagt aan de vorming van kritisch denkende burgers in onze democratie. Hoewel het boek van Paul Glaser over zijn tante Roosje de aanleiding is geweest voor dit lespakket, gaan de lessen niet alleen over Roosje. Ze gaan ook over andere mensen in vaak dramatische omstandigheden. Het zijn geen lessen waarin de Tweede Wereldoorlog op een gebruikelijke wijze aan de orde komt. Het oorlogsgeweld dreunt slechts nauwelijks hoorbaar op de achtergrond mee. Centraal staat het aspect van menselijke actie en reactie in extreme omstandigheden.

Historisch redeneren

Posities innemen door keuzes te maken en meningsvorming geven zin aan het schoolvak geschiedenis. Daarvoor moeten leerlingen historisch redeneren, een activiteit die in Nederland door onder anderen Van Boxtel en Van Drie en Wilschut op de kaart is gezet.⁶ Ook in het buitenland is dat, met soms iets andere accenten, de basis voor het moderne geschiedenisdidactiek.⁷ Het onderzoek van Tim Huijgen dat mede gebaseerd is op voorgaande onderzoekers richt zich in dit spectrum vooral op het historisch contextualiseren, waarbij de constructie van de historische context cruciaal is om het menselijk handelen in een historische situatie te kunnen begrijpen.⁸ Ook het verhaal van Roosje, waarin tijdloze, existentiële kwesties centraal staan, is alleen maar te duiden vanuit de historische context. Maar, hoe vertaal je dat verhaal naar de praktijk van de geschiedenisles? Wij hebben gekozen voor drie didactische uitgangspunten.

- De leerlingen worden voor keuzes geplaatst en nemen daardoor posities in. Inleven is daarbij van belang, maar ook historisch redeneren.
- De leerlingen doen onderzoek, dat wil zeggen: zij werken samen aan kleine onderzoeksopdrachten. Daarin doen zij kennis op over de Tweede Wereldoorlog, met name over de Shoah, en worden zij aangesproken op de kwaliteit van hun historisch redeneren.
- De leerlingen brengen hun bevindingen en oordelen helder onder woorden en verantwoorden die, zowel op papier als verbaal. Los van inleidende en afsluitende lessen zijn er vier inhoudelijke thema's ontworpen. Elk thema grijpt terug op een elementaire periode uit het

¹ Paul Glaser, *Dansen met de vijand. Het oorlogsgeheim van tante Roosje* (Amsterdam 2016), 136.

² Idem, 137.

³ Ibidem.

⁴ Vgl. Peter Seixas, Tom Morton, *The Big Six Historical Thinking Concepts* (Toronto 2013).

⁵ Seixas, 168.

⁶ Vgl. bv. Carla van Boxtel en Janet van Drie via tiny.cc/K2VBVJD. Arie Wilschut, *Beelden van de Tijd. De rol van historisch tijdsbewustzijn bij het leren van geschiedenis* (Assen 2011).

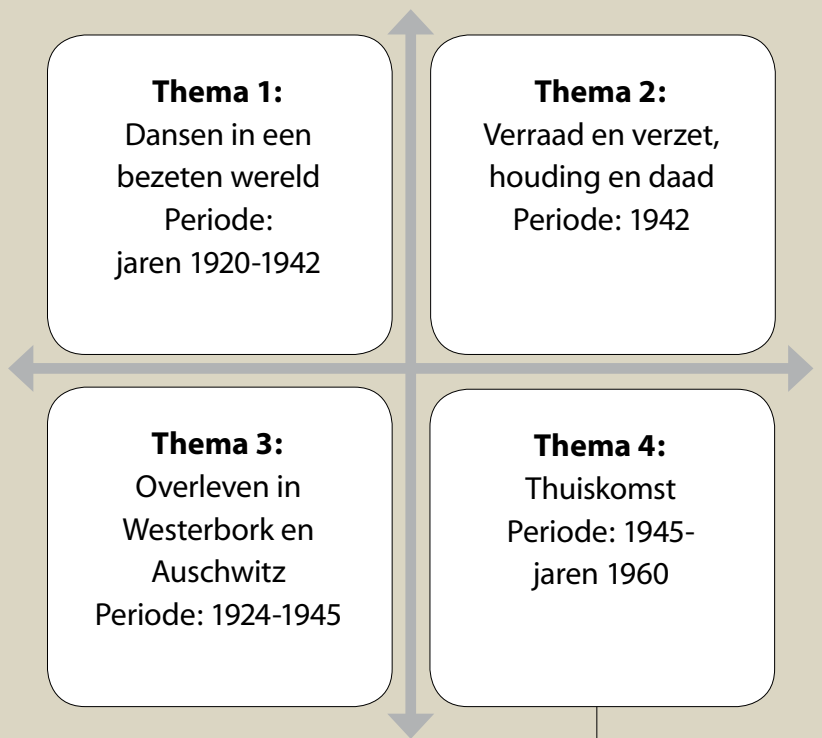
⁷ Peter Lee and Rosalyn Ashby, *Progression in Historical Understanding among Students Ages 7 – 14*, in: Peter N. Stearns, Peter Seixas, Sam Wineburg, *Knowing, Teaching and Learning History. National and international perspectives* (New York/London 2000); Sam Wineburg, *Historical Thinking and other unnatural acts. Charting the future of teaching the past* (Philadelphia 2001).

⁸ Tim Huijgen hoopt binnenkort te promoveren aan de Rijksuniversiteit Groningen op een dissertatie over de rol van historisch contextualiseren in het geschiedenisonderwijs.

leven van Roosje Glaser. In figuur 1 staan de thema's. In het eerste wordt kort teruggekeken op Roosjes jeugd in Kleef tijdens de Weimarrepubliek, haar carrière als danseres en eigenaresse van een dansschool, de eerste jaren van de bezetting en Roosjes onderduikperiode. Het tweede thema start met het moment waarop Roosje en haar moeder worden gearresteerd en afgevoerd naar Westerbork. Centraal staat de vraag wie hen heeft verraden. Ook wordt ingegaan op kwesties als: waarom verraad je iemand? Waarom ga je in verzet? En hoe 'grijs' waren de Nederlanders? Het derde thema gaat over Westerbork en Auschwitz, hoe Roosje zich daar staande probeert te houden en keuzes maakt om te overleven. Het vierde thema gaat over de ontvangst van de Joden die uit de kampen terugkeren door de Nederlandse burgers en overheid. Roosje krijgt daarmee te maken omdat zij genoegdoening wil voor wat haar in de oorlog is aangedaan, ook al keert zij na haar bevrijding niet meer blijvend terug in Nederland. Zij trouwt met een Zweedse man en gaat in Stockholm wonen.

Vier vragen

Om het vormende karakter van de lessen zichtbaar te maken, doen de leerlingen voordat de vier thema's aan de orde komen bij vier vragen een uitspraak. Deze vier vragen zijn ontleend aan historische situaties (telkens gerelateerd aan één thema) waarin Roosje of anderen een keuze

maakten. Aan het einde van ieder thema wordt de betreffende vraag opnieuw gesteld en geven de leerlingen aan waarom hun keuze wel of niet is veranderd (schema 2).

Je krijgt vier vragen voorgelegd. Kruis steeds je keuze aan. Licht je keuze toe. Noteer die helder en in volledige zinnen. Bewaar de keuzes die je hebt gemaakt goed!

Figuur 1.

9 Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen 2003).

Keuzevraag	Ja	Nee	Ik kan niet kiezen	Toelichting
Ga jij tegen regels in waar je het niet mee eens bent, zelfs als het je de kop kan kosten?				
Help je ook je grootste vijand als die in gevaar is?				
Kun jij plezier maken met iemand waarvan je weet dat hij jou kapot wil maken?				
Vind jij dat sommige mensen meer rechten moeten hebben dan andere mensen?				

Heroriëntatie op de eerste keuze (thema 1)

In de inleidende les heb je een standpunt gekozen bij de vraag: 'Ga jij tegen regels waar je het niet mee eens bent in, zelfs als het je de kop kan kosten?' Is dat standpunt *wel/niet* veranderd? Leg in beide gevallen uit wat er bij jou toe heeft geleid dat dat standpunt *wel/niet* is gewijzigd.

Schema 2.

¹⁰ Bron: NIOD. Zie tiny.cc/K2NIOD.

¹¹ Siebrich de Vries, Nellie Verhoef, Sui Lin Goei, *Lesson Study: een praktische gids voor het onderwijs* (Antwerpen/Apeldoorn 2016); Fred Janssen, Hans Hulshof, Klaas van Veen, *Uitdagerend gedifferentieerd vakonderwijs. Praktisch gereedschap om je onderwijsrepertoire te blijven uitbreiden* (Leiden/Groningen 2016).

De laatste opdracht biedt de leerling de mogelijkheid om op grond van nieuwe kennis en eventueel nieuwe inzichten – verkregen door zich in te leven in historische situaties en door de historische context in acht te nemen – al dan niet een andere keuze te maken dan in de startles. Wat hij ook doet, die keuze moet worden verantwoord. De slotvraag van deze serie lessen luidt in hoeverre de leerlingen in hun opvattingen zijn veranderd en hoe zij dat verklaren.

Een voorbeeld

Onderzoeksopdracht 5 uit thema 4 kan als voorbeeld dienen hoe de leerlingen historisch redenerend tot een oplossing moeten komen.

Onderzoeksopdracht 5

De overheid en de teruggekeerden

Tijdens haar verblijf in Londen denkt de Nederlandse regering na over de vraag hoe de oorlogsslachtoffers na afloop van de oorlog behandeld moeten worden. In 1944 wordt besloten dat er na de oorlog geen onderscheid gemaakt mag worden tussen Joodse oorlogsslachtoffers en andere oorlogsslachtoffers.

Opdracht:

■ Er wordt gesproken van Joodse en andere oorlogsslachtoffers. Zoek in bron 8 uit wie die andere slachtoffers waren.¹⁰

■ Leg uit welk motief volgens jou de Nederlandse regering in Londen zal hebben gehad om Joodse oorlogsslachtoffers en niet-Joodse oorlogsslachtoffers gelijk te behandelen.

■ Leg uit of deze opstelling van de Nederlandse regering *wel/niet* de gewenste effecten heeft gehad.

■ Leg uit of je het *juist/niet juist* vindt dat Joodse oorlogsslachtoffers en niet-Joodse oorlogsslachtoffers gelijk behandeld moesten worden. Mocht je niet kunnen kiezen tussen juist/niet juist, leg dan uit waarom je dat niet lukt.

De leerlingen worden hier naar drie problemen geleid die van hen vragen de historische context van de Tweede Wereldoorlog in acht te nemen, de gewenste en ongewenste effecten te analyseren en ten slotte een onderbouwd (moreel) oordeel te geven.

‘Redeneren’ in historisch redeneren is hier overigens niet bedoeld als een ‘monologue interieur’, maar als een vaardigheid die gezamenlijk en ‘hardop’ denkend bedreven wordt. Hardop denken speelt in combinatie met samenwerking een belangrijke rol in het verhelderen van redeneringen, oplossen van historische problemen en het onderzoek van een historische casus. Daarom werken leerlingen in tweetallen samen aan de onderzoeksvragen, maar iedere leerling houdt wel een eigen dossier bij.

Niveau	Causaliteit/contingentie In het verleden vinden gebeurtenissen plaats. Die hebben oorzaken maar ook gevolgen. Soms lijken die makkelijk te vinden, soms lijkt dat heel lastig. Oorzaken hebben zelf ook weer oorzaken en gevolgen hebben zelf ook weer gevolgen. Om welke gaat het nu echt als je wilt verklaren waarom iets is gebeurd?
4	Lang niet alle oorzaken of gevolgen zijn even belangrijk voor je onderzoek. <i>Maak eens een lijst van oorzaken die belangrijker zijn dan andere om een belangrijke gebeurtenis/ontwikkeling in je onderzoek te kunnen beschrijven. Doe hetzelfde voor de gevolgen.</i>
3	Gevolgen kunnen direct (op korte termijn) of indirect (op lange termijn) zijn. Ook kan er sprake zijn van bedoelde en onbedoelde gevolgen (effecten). <i>Maak eens een lijst van gevolgen bij drie belangrijke gebeurtenissen/ontwikkelingen/verschijnselen in je onderzoek en bedenk bij ieder gevolg wat voor soort gevolg dat is.</i>
2	Oorzaken kunnen direct zijn of indirect. Vaak is het lastig daarin onderscheid te zien. Gebeurtenissen hebben ook altijd meer oorzaken. <i>Maak eens een lijst van oorzaken bij drie belangrijke gebeurtenissen/ontwikkelingen/verschijnselen in je onderzoek en bedenk dan of die direct of indirect zijn.</i>
1	In het verleden is heel veel gebeurd. Dat zijn allemaal kleine, grotere, grote gebeurtenissen en samen noemen we dat ‘geschiedenis’. Historici menen vaak achteraf te kunnen zien waarom bepaalde gebeurtenissen en ontwikkelingen hebben plaatsgevonden. Zij hebben het dan over de oorzaken. Maar door gebeurtenissen vinden ook nieuwe ontwikkelingen plaats. Die noemen zij dan de gevolgen. Vaak gaat geschiedenisonderzoek over oorzaken en gevolgen. <i>Maak eens een lijst met oorzaken en gevolgen bij jouw onderzoek.</i>

Schema 3. HOM – voorbeeld vaardigheid causaliteit.

De leerlingen die niet met een onderzoeksvraag uit de voeten kunnen – ook niet als zij er samen over nagedacht en gesproken hebben – kunnen hulp inroepen. Die wordt in eerste instantie niet bij de leraar gezocht, maar bij de hulplijn die beschikbaar is. Deze Hulp Op Maat (HOM) is ontleend aan benaderingen in de Lesson Study-didactiek en die van de Hele Taak Eerst en wordt op verschillende niveaus aangeboden – van basaal (1) tot complex (4).¹¹ Leerlingen die bijvoorbeeld niet weten wat ze aan moeten met concepten als ‘oorzaak en gevolg’ (causaliteit) of ‘continuïteit en verandering’ kunnen hier te rade gaan (schema 3). In de digitale versie van dit pakket is deze ondersteuning – naast andere hulplijnen, zoals een begrippenlijst – te vinden in een apart bestand.

Te rade gaan bij de hulplijn is een zelfstandige beslissing van het tweetal. Mocht de daar getoonde informatie onvoldoende soelaas bieden, dan kan de docent hulp bieden. Niet alleen wordt zo de verantwoordelijkheid voor het vinden van een oplossing meer bij de leerlingen gelegd en daarmee een actieve onderzoekende houding aangemoedigd, maar ook zit hier een element van differentiatie in. Sommige leerlingen zijn immers verder dan andere, zullen minder snel naar de hulplijn hoeven te grijpen of zullen de hulp op een hoger niveau nodig hebben dan andere leerlingen.

De resultaten van de onderzoeken worden opgenomen in een dossier.

Bevindingen presenteren

In het lespakket presenteren de leerlingen op verschillende manieren hun bevindingen. Het geschreven dossier is zo ingericht dat zij extra aandacht moeten geven aan de manier waarop ze hun nieuw verworven inzichten onder woorden brengen. Daarnaast presenteren de leerlingen ook verbaal. Regelmatig zullen gedachtenuitwisselingen plaatsvinden in de klas, hetzij in de vorm van klassengesprekken, hetzij in de vorm van een discussie of debat.

Klassengesprekken mogen niet vrijblijvend zijn om echte meerwaarde te hebben. Zij moeten door de docent goed georganiseerd worden en dienen vanzelfsprekend een relatie te hebben met de thema's in het lespakket en met hetgeen in de onderzoeken aan de orde is gekomen. Verschillende onderwerpen lenen zich daarvoor. Het onderwerp ‘uitsluiting’ in Nederland of elders in de wereld komt bijvoorbeeld voort uit thema 1 (‘Dansen in een bezeten wereld’). Daar staat inleving, dat wil zeggen het gevoel om uitgesloten te worden, centraal. Vragen die dat gevoel al snel oproept zijn bijvoorbeeld: ‘Ken jij voorbeelden van uitsluiting? Bij jezelf? Bij anderen? Sluit jij weleens iemand uit? Hoe voel je je daar dan onder? Wat doe jij als je ziet dat iemand –

bijvoorbeeld in de klas – wordt uitgesloten? Ook de andere drie thema's bieden voldoende mogelijkheden voor een klassengesprek. Daarbij zijn de laatste twee (‘Overleven in Westerbork en Auschwitz’ en ‘Thuiskomst’) des te interessanter omdat daarvoor in de geschiedenismethoden relatief weinig aandacht is. Zo dringen zich bij het laatste thema over de ontvangst en opvang van de overlevenden uit de kampen, bijvoorbeeld de volgende vragen op: Waren de meeste Nederlanders zo kil tegenover degenen die terugkeerden? Vind je het terecht dat de Nederlandse regering Joodse oorlogsslachtoffers op dezelfde manier behandelde als niet-Joodse oorlogsslachtoffers? Vind je dat sommige mensen meer rechten mogen hebben dan andere?

Met het lespakket is geprobeerd een rijke omgeving te ontwerpen waarin leerlingen worden uitgedaagd om posities in te nemen. Die posities hebben niet alleen betrekking op de keuzes die Roosje en andere Nederlanders tijdens de Tweede Wereldoorlog maakten, maar slaan ook op hedendaagse situaties. De voornamelijk geschreven en audiovisuele bronnen worden hardop denkend en historisch redenerend door de leerlingen aan de hand van onderzoeksvragen benaderd. Het diverse bronmateriaal is op sommige momenten uniek, omdat het afkomstig is uit de privécollectie van Paul Glaser. Zo is er een opname van het Polygoon-nieuws nog uit 1942, waarin Roosje een nieuwe dans demonstreert. Alleen dat al zou bij de leerlingen diverse vragen kunnen en moeten oproepen. ■

Het onderduikadres van Roosje in Naarden, 1942. Foto uit familiearchief Paul Glaser.

'Heropvoeding' en dwangarbeid

Concentratiekamp Dachau had symbolische waarde

De eerste concentratiekampen van de nazi's dienden voornamelijk om mensen, met name verzetsstrijders en politieke tegenstanders, 'her op te voeden' en dwangarbeid te laten verrichten. De gevangenen werden niet systematisch vermoord vanwege hun ras, zoals dat gebeurde in latere vernietigingskampen als Auschwitz, waar met name Joden, Sinti en Roma vergast werden. Toch stierven veel mensen in kampen zoals Dachau onder erbarmelijke omstandigheden, mishandelingen en door het zware werk.

Kleio gaat wat dieper in op de verplichte voorbeelden. Met behulp van deze achtergrondinformatie kunt u uw leerlingen nog beter voorbereiden op de examenstof. Een serie om te bewaren dus. Dit artikel geeft achtergrondinformatie bij het verplichte voorbeeld *Ingebruikname concentratiekamp Dachau (1933)*.

Laurie Slegtenhorst is verbonden als promovenda aan de Erasmus Universiteit voor het project 'War! Popular Culture and European Heritage of Major Armed Conflicts'. **Alexander van der Meer** is als promovendus verbonden aan de Universiteit Leiden voor het project 'Institutional memory in the making of colonial culture: history, experience and ideas in Dutch colonialism in Asia: 1700-1800'.

De barakken in kamp Dachau. De foto is gemaakt op 3 mei 1945, een paar dagen na de bevrijding van het kamp. Bron: United States Holocaust Memorial Museum. Rechterpagina: Gevangenen in het kamp Dachau net nadat ze bevrijd werden door Amerikaanse soldaten op 29 april 1945. Fotograaf onbekend. Bron: United States Holocaust Memorial Museum.

Op 22 maart 2018 is het precies 85 jaar geleden dat het concentratiekamp Dachau in gebruik werd genomen om tegenstanders van het nationaalsocialistische regime gevangen te zetten. Na de *Reichstagbrand* op 27 februari 1933 werd de *Reichstagverordnung* aangenomen waardoor allerlei grondrechten buiten werking werden gesteld. Daarmee werd het mogelijk mensen op te pakken, in zogenaamde *Schutzhaft*, zonder dat zij een strafbaar feit hadden begaan of recht hadden op een proces.¹ Tegenstanders en mogelijke vijanden van Hitler en de NSDAP, met name communisten en sociaaldemocraten, werden vervolgens opgepakt en naar verschillende gevangenissen in Duitsland gebracht. Deze raakten al snel overvol. Daarom werden andere plekken ingericht om deze gevangenen onder te

brenge. Deze zogenaamde 'wilde' concentratiekampen werden bewaakt door leden van de SA en SS.² Een van deze kampen ontstond in Dachau, een stadje in de buurt van München. Volgens historica Sybille Steinbacher is het onduidelijk waarom is gekozen voor deze plaats, maar een van de mogelijke redenen is dat het terrein van een voormalige pulver- en munitiefabriek geschikt was voor een concentratiekamp. Deze fabriek werd na het Verdrag van Versailles (1919) in 1920 gesloten, maar het fabrieksterrein was afgesloten met een muur en het lag afgelegen van de stad Dachau.³ Bovendien, alhoewel München het toneel was van Hitlers mislukte putsch in november 1923, had deze stad zich in de jaren twintig ontwikkeld tot *Hauptstadt der Bewegung*. Mede daarom had het opsluiten van tegenstanders van het regime in het nabijgelegen Dachau grote symbolische waarde.⁴ Dachau was niet het eerste concentratiekamp in Duitsland, maar in tegenstelling tot de andere kampen was het door Heinrich Himmler, de *Reichsführer* van de SS, opgericht als een modelconcentratiekamp. Himmler en Theodor Eicke (*Inspekteur der Konzentrationslager* (1934-1939) en kampcommandant van Dachau tussen juni 1933 en juni 1934) ontwikkelden hier een systematiek en organisatiestructuur die later werd overgenomen door andere concentratie-

kampen. Dit gold ook voor de kampregulaties van Dachau, waarin onder meer de manier van straffen, de bewaking door de SS, de opbouw van de kampen en de hiërarchie tussen de gevangenen gestructureerd werd. Veel SS'ers die in deze 'Dachauer Schule' waren opgeleid kregen later leidende functies in andere concentratiekampen.⁵

Dat het in Dachau ontwikkelde geweld systematisch en georganiseerd was, kan geïllustreerd worden aan de hand van het daar ingevoerde 'welkomstritueel' van 25 zweepslagen die alle nieuwe gevangenen bij aankomst ondergingen. Ook was er een speciale kampgevangenis gebouwd, de zogenaamde 'bunker' waar gevangenen, onder meer de communist Hans Beimler, werden gemarteld. Beimler was tussen 1932 en 1933 lid van de Reichstag, en werd kort na de machtsovername door de nazi's in Dachau gevangengezet. Hij wist op miraculeuze wijze te ontsnappen, reisde naar de Sovjet-Unie, en schreef daar het boek *Im Mörderlager Dachau: Vier Wochen unter den braunen Banditen*.⁶ Daarin vertelt Beimler hoe hij en zijn medegevangenen in Dachau verhoord, vernederd en gemarteld werden. De betekenis van zijn werk is dat het een van de eerste publicaties was waarin verteld werd over de gruwelijke werkelijkheid in Duitse concentratiekampen, een werkelijkheid die in de onder censuur staande Duitse pers werd verbloemd.⁷ Beimlers werk werd binnen en buiten Duitsland verspreid, leidde tot ophef, en geeft aan dat vanaf het prille begin al gepubliceerd werd over wat er in concentratiekampen plaatsvond.⁸ In de loop der jaren werden de kampen niet meer alleen plekken om politieke tegenstanders op te sluiten, maar ook om bepaalde groepen zoals bedelaars, werklozen, prostituees en Sinti en Roma 'her op te voeden'. Bovendien werd later ook het economisch potentieel van de kampen gerealiseerd en benut door gevangenen dwangarbeid te laten verrichten.⁹ Het concentratiekampstelsel ontwikkelde zich vanaf 1936 verder. In deze periode werden andere concentratiekampen – zoals Sachsenhausen (Berlijn-1936) en Buchenwald (Weimar-1937) – opgericht,

en werd Dachau (1937-1938) herbouwd. Deze nieuwe kampen konden tussen de zes- en achtduizend gevangenen onderbrengen, en werden aanvankelijk vooral gebruikt om 'asociale' en 'werkschuwe' mensen gevangen te zetten. Na de *Kristallnacht* – de nacht van 9 op 10 november 1938 – nam het aantal Joodse gevangenen toe. De daaropvolgende bezetting van grote delen van Europa had als gevolg dat veel internationale verzetsstrijders werden gedeporteerd en al snel de meerderheid van de gevangenen gingen vormen.

In Dachau hebben in totaal meer dan tweeduizend Nederlanders gevangengezet, voornamelijk verzetsmensen.¹⁰ Aan het begin van de Tweede Wereldoorlog zaten er niet meer dan tweehonderd Nederlandse gevangenen in Dachau. Dit veranderde in mei 1944, nadat 650 gevangenen uit Vught naar Dachau werden gedeporteerd. Dit aantal steeg verder in september 1944 toen het concentratiekamp Natzweiler in de Elzas (Frankrijk) geheel geëvacueerd werd naar Dachau, dat daardoor overvol raakte. De omstandigheden waren zeer slecht met als gevolg dat vanaf december 1944 meer dan vijftienduizend gevangenen stierven. Om dezelfde redenen overleefde de helft van de Nederlanders het kamp niet.¹¹ ■

Literatuur

Beimler, Hans, *Im Mörderlager Dachau: um eine biografische Skizze ergänzt von Friedbert Mühlendorfer* (Keulen 2012).

Distel, Barbara eds., *The Dachau Concentration Camp, 1933 to 1945* (Comité International de Dachau 2005).

Leyen, Marie-Luise von der, Max Mannheimer, *Drei Leben. Erinnerungen* (München 2013).

Naor, Abba, mit Helmut Zeller, *Ich sang für die SS. Mein Weg vom Ghetto zum israelischen Geheimdienst* (München 2014).

Sinnema, Jos ed., *Geen nummers maar Namen. Levensverhalen uit concentratiekamp Dachau* (Amsterdam 2015).

Steinbach, Sybille, *Dachau. Die Stadt und das Konzentrationslager in der NS-Zeit. Die Untersuchung einer Nachbarschaft* (Frankfurt am Main 1993).

Withuis, Jolande, *Weest Manlijk, zijt sterk. Pim Boellaard 1903-2001. Het leven van een verzetsheld* (Amsterdam 2013).

Zámečník, Stanislav, *Das war Dachau* (Frankfurt am Main 2010).

mmsz-dachau.de

Het Max Mannheimer Haus verzorgt onderwijs over het nationaalsocialisme en over Dachau.

www.ns-dokuzentrum-muenchen.de

Het documentatiecentrum over nationaalsocialisme in München.

www.kz-gedenkstaette-dachau.de

Website van concentratiekamp Dachau.

¹ *Schutzhaft* betekent letterlijk preventieve hechtenis. In nazi-Duitsland werd deze term gebruikt om politieke tegenstanders op te pakken. Het is een eufemistische term, omdat deze politieke tegenstanders onder erbarmelijke omstandigheden gevangen werden gezet en onderworpen werden aan de willekeur en terreur van de SS en SA. Stanislav Zámečník, *Das war Dachau* (Frankfurt am Main 2010), 18.

² Stanislav Zámečník, 'The Dachau Concentration Camp in the System of the National Socialist Dictatorship', in: Barbara Distel eds., *The Dachau Concentration Camp, 1933 to 1945* (Comité International de Dachau 2005), 17. Zámečník, *Das war Dachau*, 18.

³ Sybille Steinbach, *Dachau. Die Stadt und das Konzentrationslager in der NS-Zeit. Die Untersuchung einer Nachbarschaft* (Frankfurt am Main 1993), 77-78. Zámečník, *Das war Dachau*, 23.

⁴ Zámečník, *Das war Dachau*, 15.

⁵ Zámečník, *Das war Dachau*, 38, 39, 41, 49.

⁶ Zámečník, 'The Dachau Concentration Camp', 17.

⁷ Hans Beimler reisde in 1936 naar Spanje om aan de Republikeinse zijde te vechten in de Spaanse Burgeroorlog, waar hij in december sneuvelde bij de verdediging van Madrid.

⁸ Hans Beimler, *Im Mörderlager Dachau: um eine biografische Skizze ergänzt von Friedbert Mühlendorfer* (Keulen 2012).

⁹ Zámečník, *Das war Dachau*, 80-81.

¹⁰ Jolande Withuis, *Weest Manlijk, zijt sterk. Pim Boellaard 1903-2001. Het leven van een verzetsheld* (Amsterdam 2013), 170.

¹¹ *Ibidem*, 174.

S A G A

geschiedenis voor de
wereld van vandaag

Ervaren hoe Saga werkt in jouw klas?

Vraag de gratis proeflessen aan op www.saga.nl.

Ga de uitdaging aan

Stap 1. Lees het gratis inspiratiemagazine 'Toekomst van het vak'.

Stap 2. Vraag de proeflessen 'Monniken en ridders' aan.

Resultaat: beleef en onderzoek geschiedenis vanuit de leerling
mét ruimte voor jouw verhaal!

► **Check:** www.saga.nl

Meer informatie: www.saga.nl

Saga is een methode van Blink

In memoriam Louis Nolet

Op 27 februari overleed Louis Nolet, lerarenop-leider en docent Oude Geschiedenis aan de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen. Bijna zeven jaar geleden hebben we Louis uitgezwaaid als collega, gezellig te midden van zijn eigen volkje. Het werd misschien wel de mooiste dag van het hele jaar: zonovergoten, zoveel uitgelaten mensen, mooie toespraakjes en gezang. Het werd een vrolijk afscheid. Het leven lachte Louis toe. Hij had z'n termijn volgemaakt, z'n pensioenbonus gescoord en de boedel keurig achtergelaten. Louis was een fanatieke hardloper en ging er prat op dat hij gedurende zijn veertigjarige loopbaan nooit één dag ziek is geweest. Hij ging – samen met zijn echtgenote – genieten van de derde levensfase. Klassieke muziek speelde daarin een belangrijke rol. Louis ging geleidelijk aan meer verantwoordelijke taken dragen: als sectievoorzitter en lid van talloze commissies, waaronder de MR en de examencommissie. Louis werd het oliemannetje van het ILS, altijd in de weer om het raderwerk te smeren. Hij heeft het schoolvak ook landelijk gediend

in verschillende functies binnen de VGN. Wie vandaag tevreden is over de tien tijdvakken mag ook Louis daarvoor bedanken: hij zat in de commissie-De Rooy. Louis leverde op een consciëntieuze en sympathieke manier belangrijke bijdragen aan het verenigingswerk van de VGN en aan landelijke samenwerkingsverbanden van de lerarenopleidingen. In de jaren negentig was hij secretaris van het VGN-bestuur. Later vervulde hij deze rol in de commissie Lerarenopleidingen van de VGN. Tevens trad hij op de jaarcongressen jarenlang op als lid van de kascommissie. Als specialist op het gebied van de Oude Geschiedenis had hij een substantieel aandeel in het opstellen van de kennisbasis voor de tweedegraads lerarenopleidingen in 2009.

Groeiend gezag

Op school werd hij een collega met groeiend gezag; niet zozeer de man van het grote vertoog over het onderwijs of de zin van de geschiedenis, maar wel van de effectieve interventie waaruit een grote kennis van procedures, regels en cijfers sprak. In Louis is

een geslaagd jurist verloren gegaan. Behulpzaam, joviaal – ook streng: voor zichzelf, voor studenten en soms ook voor collega's, zeker wanneer de juiste orde der dingen in het gedrang kwam. In de jaren zeventig werd er geloofd in de maakbaarheid van de samenleving en dat onderwijs en zeker het vak geschiedenis een student bewust, weerbaar en kritisch moest maken. Er werd in die wilde jaren gestaakt en bezet. Maar was Louis ook zo wild? Nee... Louis heeft zich altijd onttrokken aan welke modegril dan ook. Ook toen was Louis *in control*. Waarden als trouw en standvastigheid waren geworteld in een gedegen opvoeding in een katholiek gezin, waar een meer dan gemiddelde zorg werd besteed aan het ontwikkelen van 'klassieke' waarden. Louis was niet alleen als classicus opgeleid, hij was in veel opzichten klassiek.

Louis was een echte onderwijzman; hij genoot ervan om studenten wegwijs te maken in zijn wereld, het universum van de oudheid. En studenten genoten van hem. Hij verzorgde jarenlang rondleidingen in Museum Orientalis in de Heilig Landstichting, evenals talloze excursies naar Rome. Aangekomen in de laatste fase van z'n loopbaan slaagde Louis er niet in om in rustiger vaarwater te komen; hij verzette zich haast intuïtief tegen afbouw, demotie, vertrek. Louis bleef die jongen die een paar keer per week 's ochtends vroeg met een nat gekamd koppie fris de kamer binnenkomt... Goedemorgen! Pluk de dag! Aan dat vruchtbare, dienstbare leven is op 27 februari een eind gekomen. 'Media vita, in morte sumus' zo luidt de ontvuchtende, bittere vaststelling van de apostel. Zolang wij leven zullen we Louis met eerbied herinneren.

Collega's en oud-collega's van de HAN en lerarenopleiders ■

Verschillende verhalen

Het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem was op 9 maart het decor van het vierde VGN-congres. Het thema was dit jaar 'gevoelige geschiedenis in de klas'. Hoe ga je als docent om met verschillen tussen leerlingen die aan het licht komen bij de behandeling van bepaalde onderwerpen?

Juul Lelieveld en **Roos Jans** zijn eind-redacteuren van Kleio.

De eerste spreker begon meteen met de belangrijkste vraag: waarom zijn controversiële onderwerpen controversieel? Gijs van Gaans legde uit dat geschiedenis controversieel kan zijn door de emotie die aan het onderwerp gekoppeld wordt. Deze emoties hebben vaak te maken met (nationale) identiteit. Mensen kijken niet allemaal op dezelfde manier naar historische gebeurtenissen. Binnen een klas kunnen leerlingen sterk verschillende ideeën hebben over hetzelfde onderwerp. Een probleem voor de docent, zo stelt Van Gaans, is dat leerlingen niet als een onbeschreven blad in je lokaal komen. Ze nemen hun narratief mee van huis. Als er in de klas een heel ander narratief langskomt, levert dit spanningen op. Dat roept de vragen op: wat kan de geschiedenisdocent hieraan doen? Moet je in discussie gaan? Het afwijkende narratief negeren? Uitleggen hoe het (volgens de boeken) wél zit? Helaas blijkt al snel dat er niet één aanpak is voor elke situatie. Hester Radstake stelt dat de docent zelf de situatie moet afwegen en de aanpak daarop moet baseren. Wel is het essentieel dat je je als docent kunt verplaatsen in verschillende perspectieven. Verschillende docenten deelden hun ervaringen met de zaal.

Rechts: De Kleio Klas-seprijs is gewonnen door *Het Verboden Boek* van Ewoud Kieft. Annemiek de Groot van de Kleio-redactie reikt de oorkonde uit aan redacteur Wil Hansen, die nauw bij het boek betrokken was.

Onder: De informatieve en leerzame workshoprondes vonden plaats op diverse locaties in het Openluchtmuseum.

Tools nodig?

Gevoelige onderwerpen in de klas roepen ook vragen op over de functie van het vak geschiedenis. Kan het vak geschiedenis en de geschiedenisdocent de leerlingen aan de hand van gevoelige onderwerpen meer leren over bijvoorbeeld propaganda, standplaatsgebondenheid, historisch redeneren, etc.?

FOTO: HELLEN JANSSEN

Zouden naast de kerndoelen ook de *tools* om geschiedenis en actualiteiten te kunnen duiden en kritisch te kunnen nadenken een onderdeel moeten zijn van het vak? *Bij de Tijd 3*, waarvan het eerste exemplaar tijdens het congres werd overhandigd, kan hier meer licht op werpen. Hierin wordt gesteld dat het ontwikkelen van historisch besef van de leerlingen een van de belangrijkste onderdelen van het vak is. In de diverse workshops kwamen voorbeelden van gekleurde geschiedenis en de verschillende kanten van historische gebeurtenissen voorbij. In de workshop van Euroclio werd bijvoorbeeld dieper inge-

gaan op de narratieven die verschillende landen van hun eigen geschiedenis hebben gemaakt en welke gebeurtenissen daarbij zijn weggelaten. Hoe kunnen geschiedenisdocenten in die landen dit gat opvullen? Marc van Berkel ging in zijn workshop in op hoe er vanaf de jaren zestig in Nederlandse schoolboeken over de Holocaust is geschreven. De voorbeelden uit het verleden waren soms schokkend, maar ook in recente teksten staan onzorgvuldigheden en wordt vastgehouden aan het narratief dat Nederland vooral slachtoffer was. Zaken die daar niet in passen worden weggelaten, zoals de rol van de Nederlandse autoriteiten. Ook bij dit onderwerp is de rol van de docent cruciaal om leerlingen kritisch te laten nadenken. Paul Holthuis en Paul Glaser ontwikkelden een lespakket rondom het verhaal van Roosje Glaser waarin de vraag 'waarom doen mensen wat ze doen?' centraal staat (zie artikel elders in deze *Kleio*). Ook deze lessen helpen leerlingen om niet te oordelen, maar zich te verplaatsen in personen in het verleden. ■

Joke van der Leeuw-Roord sprak over haar ervaringen met gevoelige geschiedenis bij Euroclio.
Links: Ton van der Schans en Cees van der Kooij reiken het eerste exemplaar van *Bij de Tijd 3* uit aan Theo Douma, hoofd van de coördinatiegroep van Curriculum.nu.
Onder: Grote opkomst op het vierde Nationaal Geschiedenisonderwijscongres in het Openluchtmuseum.

Examenbespreking voortaan eerst regionaal

De regionale examenbesprekingen van havo en vwo zijn meestal enerverende bijeenkomsten, waar de discussies over de historische thema's die in het centraal examen van dat jaar worden aangesneden met verve worden gevoerd. Maar uiteindelijk staat op een regionale vergadering vooral het verslag centraal van de landelijke vergadering die meestal twee dagen daarvoor in Utrecht plaatsvond. De havo/vwo-commissie stelt een andere werkwijze voor.

Greetje de Vries is lid van de havo/vwo-commissie van de VGN.

Er zijn verschillende nadelen verbonden aan de huidige manier van werken. Op de regionale vergaderingen treffen we de laatste jaren minder collega's aan dan voorheen. Met name beginnende examendocenten lijken zich tevreden te stellen met alleen het verslag. Maar zij zien daardoor dus ook af van deelneming aan de discussies. Je kunt je afvragen waarom dit gebeurt. Tijdgebrek? Het idee dat je zelf geen zinvolle inbreng zou kunnen hebben? Of het feit dat de zaken in 'Utrecht' al zijn afgekaart en men op jouw historisch-didactische inzichten niet meer zit te wachten? We weten het niet precies, maar jammer is het wel. Daarnaast worden er op de centrale vergadering in Utrecht soms discussies gevoerd op basis van historische kennis, die na afloop van de vergadering – als de collega's thuis nog even in de boeken zijn gedoken – toch weer net iets anders blijkt. Wat doe

je dan met die nieuwe inzichten? Het verslag wordt gemaakt op basis van de gevoerde discussies en heeft de status van notulen; die kun je dus niet meer wijzigen. Apart nieuwe inzichten rondsturen via de mail levert een hoop verwarring op. En we willen nu juist met dit hele vergadercircus bereiken dat we op landelijke schaal eenheid in de correctie houden. Ook als we het correctievoorschrift – dat natuurlijk het enige geaccepteerde uitgangspunt voor de correctie is – op een bepaalde manier interpreteren en dit vastleggen in het 'Utrecht-verslag'.

Andersom

De havo/vwo-commissie van de VGN, die de vergaderingen organiseert, is bij zichzelf te rade gegaan. Zij is ook te rade gegaan bij de collega's van aardrijkskunde, want die doen het al jaren andersom. Eerst zijn er de regionale vergaderingen: hierin

wordt geïnventariseerd welke correctieproblemen zich voordoen bij het examen van dat jaar. Er wordt ook gepraat over mogelijke oplossingen van deze problemen en deze worden volgens een vast format vastgelegd in een regioverslag.

Daarna zijn er de landelijke vergaderingen havo en vwo te Utrecht. Voorafgaand aan deze vergadering worden de bevindingen in de verschillende regio's geïnventariseerd. Er wordt bekeken welke punten uit de regioverslagen zich lenen voor landelijke bespreking (bijvoorbeeld omdat ze in elke regio opdoken en een probleem bleken) en over deze punten wordt vervolgens vergaderd. De beslissingen worden – als vanouds – in een landelijk verslag verrat dat behulpzaam kan zijn bij de correctie.

De voordelen van deze werkwijze zijn duidelijk. Wat er in de regio's wordt besproken wordt nu leidend voor de landelijke bespreking. Deelnemers aan de regiovergadering moeten dus goed beslagen ten ijs komen, maar kunnen nu ook de problemen die ze hebben met het examen ergens kwijt. Dit verhoogt de relevantie van de regiovergaderingen aanzienlijk. En daarnaast weten velen meer dan enkelen. Wanneer de collega's tijdens de eerste correctieactiviteiten zorgvuldig de problemen die ze tegenkomen in kaart brengen en – bij twijfel over het correctievoor-

schrift – de vakliteratuur erop naslaan, beschikt de centrale vergadering bij aanvang al over alle kennis die nodig is en hoeven er na afloop geen verwarrende mailtjes meer te volgen op grond van nieuwe inzichten.

Veranderingen

Wat betekent dit voor alle betrokken? Dat hangt af van de rol die je in deze vergadercircuits vervult. Als deelnemer aan een regiovergadering wordt er een actiever beroep op je gedaan. Er wordt van je verwacht dat je voorafgaand aan de examenbespreking in ieder geval van een doorsnede van je leerlingen het volledige werk hebt nagekeken. Heb je opvattingen over alternatieve antwoorden, dan moeten deze worden ondersteund door gezaghebbende vakwetenschappers. Je moet dan dus ook even de boeken in duiken. Als voorzitter van een regiovergadering wordt er van je verwacht dat je de opmerkingen die tijdens jouw regiovergadering worden gemaakt, inventariseert op een daarvoor bedoeld overzicht en dit nog vóór de centrale vergadering in Utrecht opstuurt naar de voorzitter en secretaris van die vergadering. Je bent ook – als vanouds – in Utrecht aanwezig om je eigen inbreng toe te lichten en uiteindelijk met de andere regiovoorzitters te beslissen wat er in het landelijke verslag zal worden opgenomen en op welke wijze dit zal worden geformuleerd. De voorzitters en secretarissen van de centrale vergaderingen zullen iets meer tijd nodig hebben om deze voor te bereiden en aangezien de landelijke vergadering nu ná de regionale plaatsvindt, zal het uiteindelijke verslag vermoedelijk ook iets later dan in de huidige praktijk worden gepubliceerd. Hier staat tegenover dat alle collega's maximale inbreng kunnen hebben gehad in de uiteindelijke inhoud van het verslag. Met andere woorden: het uiteindelijke

'De voordelen van deze werkwijze zijn duidelijk. Wat er in de regio's wordt besproken wordt leidend voor de landelijke bespreking'

verslag is minder een verrassing dan nu misschien het geval is, maar dat gaat alleen op als je de regionale vergadering ook daadwerkelijk bijwoont. Waarmee dus ook het eerste doel van deze verandering zou zijn bereikt.

Mochten jullie deze voorgestelde nieuwe gang van zaken toejuichen of juist helemaal niks vinden, dan hoort de havo/vwo-commissie dit graag. Met spoed. Neem daarvoor contact op met onze secretaris Maarten Bark via mbark@alette.nl. Mocht je als regiovoorzitter of als toekomstig regiovoorzitter hier wat onwennig tegenover staan, laat ons dat ook weten. Dan kunnen we op korte termijn een voorbereidende bijeenkomst organiseren. ■

Piramides in de polder

Groepsschuilplaats Type P

Als je langs de Nieuwe Hollandse Waterlinie, op het Eiland van Dordrecht of in de Hoeksche Waard woont, dan is de kans groot dat je de groepsschuilplaatsen Type P kent. Dat zijn geen bunkers, zoals meestal wordt gedacht.

Hendrik Dijk is lid van de Stichting Piramides in de Polder. Deze stichting inventariseert en fotografeert alle groepsschuilplaatsen Type P en verzamelt verhalen die aan deze bouwwerken verbonden zijn. Er wordt gewerkt aan een boek en een app.

De naam Type P is ontstaan omdat de vorm aan een piramide doet denken. De Nederlandse Defensie gaf opdracht tot de bouw, niet de Duitse. Omdat het Nederlandse landschap weinig dekking tegen luchtaanvallen biedt, werden er langs de frontlinie zevenhonderd groepsschuilplaatsen Type P gebouwd. Ze boden bescherming aan twaalf soldaten.

De bouw vond plaats tussen november 1939 en april 1940 en werd uitgevoerd door plaatselijke aannemers. Sommigen zijn nooit afgebouwd, omdat Defensie in april 1940 besloot de frontlinie te verleggen naar de Grebbe. Door deze wijziging zijn de Type P's nooit gebruikt voor het oorspronkelijke doel.

Van de circa zevenhonderd die er gebouwd zijn, bestaan er ongeveer nog 530. De oorspronkelijke documentatie over aantallen en locaties is niet meer te achterhalen omdat Defensie grote hoeveelheden gegevens heeft vernietigd tijdens het binnenvallen van de vijand in mei 1940.

Inundatiegebieden

In de meeste gevallen staan de Type P's in gebieden die door Defensie geïnundeerd konden worden. De ingang, meestal weggedraaid van de aanvalshoek, bevindt zich dan ook een meter boven de grond om het binnenstromen van water te voorkomen. Recht tegenover de ingang, in het voorportaal, bevindt zich een schietgat ter dekking van binnenkomende soldaten. Dit was de enige geschutsvoorziening. Hierbij onderscheidt de Type P zich van kazematten die

een mitrailleurinstallatie hadden. Links van de ingang bevindt zich een gang, ook wel de gasluis genoemd, als bescherming tegen mosterdgas of andere gifgassen. Aan beide kanten van de gasluis bevinden zich driedelige zware deuren. Mocht het onderste deel van de deur geblokkeerd zijn, dan konden de soldaten alsnog door het bovenste deel naar binnen of naar buiten. De gasluis leidt naar de centraal liggende afwachtruimte. Die moest onderdak bieden voor korte periodes. Er is geen toilet, keuken of kachel geïnstalleerd. Een periscopobuis die uitkomt in de afwachtruimte is in het beton vrijgelaten, maar de persicopen zelf zijn nooit geïnstalleerd.

Camouflage

Op het dak bevinden zich meestal haken. Hierin kon men balkjes leggen die het mogelijk maakten een camouflage van graszoden of zand aan te brengen. Aan de voorkant zitten buizen voor de aanvoer van elektriciteit en telefoon. Een buis

Onder: Type P's in Utrecht.
Rechts: Uitgang van de periscopobuis.
Rechterpagina met de klok mee: Type P-camouflagehaken, Type P's in Everdingen, Loenen aan de Vecht, en opnieuw Everdingen en Loenen aan de Vecht, gasluisdeur.

rechts van de ingang is voor de luchtaanvoer. Daar kon een mosterdgasfilter aan worden bevestigd. De bescherming tegen mosterdgas laat zien dat de voorbereiding voor de Tweede Wereldoorlog sterk gebaseerd was op ervaringen in de Eerste Wereldoorlog. Links aan de voorkant bevindt zich een vrij lange luchtafvoerbuis, ook weer voor bescherming tegen mosterdgas, dat zwaarder is dan lucht. Op het dakvlak bevindt zich de kegelvormige uitstulping van de periscoopbuis.

De werelderfgoedstatus van de Waterlinie is nu in behandeling bij Unesco en een beslissing hierover wordt verwacht in 2019. In verband daarmee mogen de Type P's langs de Waterlinie niet meer worden afgebroken. Dit is wettelijk nog wel mogelijk langs het zuidfront op het Eiland van Dordrecht en de Hoeksche Waard, maar historische kringen zijn actief om daar verandering in te brengen. ■

NATIONAAL MILITAIR MUSEUM

EEN UITDAGEND EN
INDRUKWEKKEND DAGJE UIT!

DE KLAS VAN '45

Stap in de schoenen van schoolkinderen tijdens de Tweede Wereldoorlog in 'de klas van '45' en ervaar hoe zij de oorlog beleefden. Deze ervaring is gebaseerd op waargebeurde verhalen.

WILLEM

Leer álles over het leven van Willem als jongen, als Militair en als Vader des Vaderlands. Was hij een geluksvogel of een pechvogel? En hoe werd hij eigenlijk Prins? 21 mei t/m 28 oktober 2018.

KIJK VOOR MEER EDUCATIEVE
PROGRAMMA'S EN TARIEVEN OP:

NMM.NL

**NATIONAAL
MILITAIR
MUSEUM**
SOESTERBERG

Beelden voor het (thuis)front

In dit leuke boekje neemt schrijver en geschiedenisdocent Ed Arnold de lezer mee langs ruim dertig verschillende Franse Ansichtkaarten uit de Eerste Wereldoorlog. Ansichtkaarten vormden een belangrijk deel van de correspondentie tussen de soldaten aan het front en de achterblijvers thuis. Arnolds bijna dromerige analyses en beschrijvingen van de verschillende kaarten geven een interessant kijkje in het beeld dat de makers van deze, in onze ogen vaak zoetsappige, kaarten van de Grote Oorlog wilden schetsen en welke boodschap ze de soldaten en hun dierbaren wilden meegeven. Dat deze kaarten bewust een boodschap bevatten, wordt duidelijk uit de zorg waarmee de personen op de afbeeldingen poseren en hoe de verschillende elementen op de kaart zijn samengevoegd. Hiermee worden ook meteen de technische beperkingen van de fotografie, die in deze periode nog vol in ontwikkeling was, zichtbaar. Dit maakt het boekje ook een mooie illustratie van de stand van de fotografische ontwikkelingen in het begin van de twintigste eeuw.

Het enige nadeel aan het boekje is dat het taalgebruik nogal elitair is. Ook staan er veel Franse teksten in die de schrijver heeft nagelaten te vertalen. Dit maakt het wat lastig leesbaar. Maar eerlijk gezegd is dat niet echt een groot probleem omdat het boekje vooral om de Ansichtkaarten gaat en de tekst alleen bedoeld is om de ogen van de kijker te sturen en de getoonde afbeelding van context te voorzien. Naast de tekst bij de kaarten bevat het boekje ook enkele verklarende teksten die extra historische context bieden. Deze teksten zorgen ervoor dat de besproken kaarten net even wat beter begrepen kunnen worden.

Bijzonder leuk is ook de bijdrage van Jan de Vries, die voor de methode *Tijd voor Geschiedenis*

in het kader van actief historisch denken en historisch redeneren, een opdracht op basis van het beeldmateriaal van *Thuisfront* heeft ontwikkeld. Het beeldmateriaal voor deze opdracht is ook op Facebook en Pinterest te vinden en is vrij te gebruiken.

Al met al is het duidelijk dat Ed Arnold een mooie selectie van Ansichtkaarten heeft gemaakt die samen een goed beeld schetsen van de wijze waarop Frankrijk probeerde het moreel van de soldaten en hun geliefden hoog te houden. In het begin van het

boekje staan de kaarten nog bol van patriotistische symbolen en wordt volop de steun van de katholieke God gevraagd: 'Voor God en vaderland!' De kleuren rood, wit en blauw vormen het basispalet waarmee de prent is gekleurd. De Franse maagd Marianne staat vol vertrouwen, standvastig en trots met de Franse vlag te zwaaien en de oorlog wordt gerechtvaardigd door de Duitsers af te schilderen als barbaren terwijl de Franse soldaten hun ridderlijke goedheid demonstreren. Maar in het verloop van het boekje lijkt het besef door te dringen dat deze oorlog toch niet 'voor kerst' gewonnen zal zijn. De kaarten gaan dan steeds meer de mensen aansporen om vooral hoopvol te

blijven door dromerige kindjes en vrouwen, of soldaten met bossen bloemen te tonen. De strijdbare Marianne wordt zo langzaam vervangen door bezorgde vrouwen en kinderen. In de harten van de soldaten zal ongetwijfeld eenzelfde vervanging hebben plaatsgevonden.

Quinten Koster

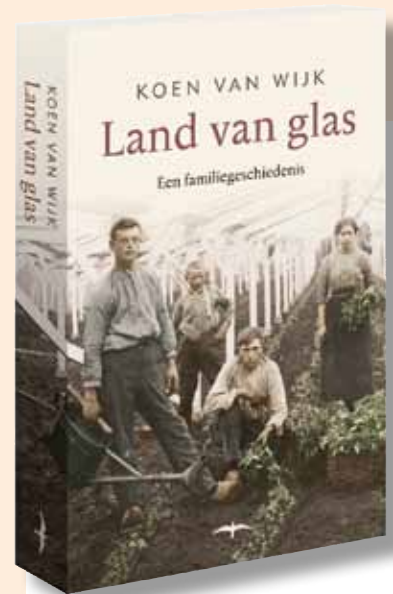
Thuisfront. Een selectie Franse propagandakaarten uit de Eerste Wereldoorlog. Ed Arnold (John Arnold, Warnsveld 2016), 80 blz., € 20,50, met een voorwoord van Hans Aarsman.

Thuisfront in de brievenbus? Voor *Kleio*-lezers kan dat voor € 17,50 per exemplaar. Mail de uitgever: johnarnold21mei@gmail.com.

Drie generaties onder glas

Een van de belangrijke Nederlandse exportsectoren is de tuinbouw. Komkommers, sla, tomaten, aubergines en paprika's worden in gigantische hoeveelheden voor binnen- en buitenlandse consumptie in kassen geproduceerd. Hoe dat zo gekomen is, is onderwerp van *Land van glas*. Land- en tuinbouwjournalist Koen van Wijk, zoon van een tuindersdochter en een kasverwarmingsinstallateur, beschreef de geschiedenis van de Zuid-Hollandse (Hillegersberg, Bergschenhoek, Bleiswijk) familie Moerman. Een fascinerend verhaal van hard werken, technische innovatie en expansie. Van 'platglas' tot kassen van zes meter hoog. Van afhankelijkheid van de zon tot een eigen warmtekrachtcentrale. Van om vier uur, ruim voordat de school begint, met de hele familie tomaten plukken, tot het inhuren van groepen Poolse werknemers. Van productie van sla 'van de koude grond' tot teelt op glaswol. In ruim honderd jaar is er heel wat veranderd in de glastuinbouw. Daar is deze sector niet uniek in, maar tijdens het lezen van dit boek heb ik mij wel afgevraagd waarom het standaardwerk *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw* geen aandacht schenkt aan deze bedrijfstak. Gezien de ontwikkelingen had dat makkelijk gekund. Toen Bram Moerman in 1895 werd geboren, was zijn toekomst al bepaald. Als zoon van een tuinder was het duidelijk dat je, zodra je ook maar iets kon doen, meehielp in het bedrijf. Dat betekende dat hij tijdens oogsttijd vanaf een jaar of acht voor dag en dauw werkte op het land, waarbij school pas in zicht kwam wanneer de werkzaamheden afgerond waren. Lezen, schrijven en vooral rekenen was wat geleerd moest worden en toen hij dat op zijn elfde onder de knie had, was school verleden tijd. Gelegen tussen Rotterdam en Den Haag was de afzetmarkt zeker,

vooral toen Engeland als exportmarkt erbij kwam – komkommers werden 'Engelse komkommers' genoemd. Tuinbouwgewassen profiteerden van het door de Noordzee getemperde gematigde klimaat, maar de tuinders waren wel afhankelijk van Rotterdamse handelaren. Daar kwam verandering in toen men begin twintigste eeuw een coöperatie oprichtte, waarna de 'veiling bij opbod' in zwang kwam. Rond de Eerste Wereldoorlog moest enig scepticisme overwonnen worden toen de tomaat werd geïntroduceerd. Brecht Moerman investeerde in een nieuw type kas – 'een warenhuis' – en profiteerde al snel van de aantrekkelijke markt. Niet dat het altijd hosanna was: het weer kon veel verpesten, maar ook de crisis deed zich, mede door het lang vasthouden aan de 'gouden standaard', hard gevoelen. Er was toen al enige tijd sprake van 'stooktuinbouw', waardoor al vanaf januari de eerste tomaten geleverd konden worden. De oorlog maakte in één klap een einde aan de crisis. De landbouw werd ingekapseld door de Duitse oorlogseconomie. In de kas werd tabak geteeld. 'Nooit meer een hongerwinter' gaf een krachtige impuls aan de Nederlandse voedselproductie. Nieuwe technieken – onder meer zaadveredeling – zorgden voor hogere productiecijfers en met tien kinderen (soms in een eigen bedrijf) kon veel geproduceerd worden. Daar stond overigens geen loon tegenover: de kinderen kregen wat zij nodig hadden, maar salaris zat er niet in... De jaren vijftig bleken gouden jaren. Grotere kassen, de vervanging van kolenketels door aardolieketels, een nieuwe vrachtwagen en een hemelsblauwe Chevrolet voor de gearriveerde Bram, het kon niet op. Een rijkstuinbouwvoorlichter bracht kennis, onder andere over bemesting en gewasbescherming, van de ene naar de andere

Land van glas. Een familiegeschiedenis. *Koen van Wijk* (Thomas Rap, Amsterdam 2017), 318 blz., € 19,99

tuinder. En waarom ook niet, alles wat men produceerde werd toch wel afgenomen. Dat werd nog eens gestimuleerd door de Europese eenwording en vooral door de opkomst van de supermarkten. Er moesten arbeiders (eerst Nederlandse, later Turkse en Marokkaanse) in dienst worden genomen. Begin jaren zeventig bracht de gasaansluiting, niet veel later gevolgd door klimaatbeheersing. Met de jaren tachtig kwam de energiecrisis én een derde generatie Moermannen met een eigen bedrijf. De kassen werden steeds groter en hoger, computers deden hun intrede, maar ondanks steeds hogere opbrengsten kwamen de grenzen aan de groei in zicht. Emigratie naar Canada bood mogelijkheden. Ook de veiling bleek zichzelf overleefd te hebben.

Het idee voor *Land van glas* heeft Koen van Wijk opgedaan na het lezen van *Het zwijgen van Maria Zachea* van Judith Koelemeijer. Koelemeijer is een betere schrijver, maar Van Wijk heeft met de glastuinbouw een bedrijfstak van groter belang. Het wachten is op een publicatie over een familie van fabrieksarbeiders.

Ger Jan Onrust

Rijke Haarlemse steunde Bataafse Republiek

Wie was Keetje Hodshon, rond 1800 eigenares van het op een na grootste bouwwerk in Haarlem, het huidige Hodshon Huis, waarin nu de Koninklijke Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen is gehuisvest? Het is de kernvraag gekoppeld aan een aantal subvragen, waarop Els Kloek (historica en onder meer publicist van *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis*) en Maarten Hell (historicus en tekstschrijver) in opdracht van de genoemde maatschappij een antwoord proberen te geven.

Geen gemakkelijke opgave, want behalve een handtekening vonden zij van haar geen enkel geschreven woord en ook in archieven, documenten en de *Oprechte Haarlemsche Courant* troffen zij slechts sporadisch verwijzingen naar haar aan. Een beperkt aantal belangrijke gegevens en feiten uit haar leven zijn wel bekend. Zo weten we dat de ongetrouwde vrouw van 1768 tot 1829 leefde en op haar tweeëntwintigste een kapitaal van bijna twee miljoen gulden erfde, een bedrag dat momenteel op ruim achttien miljoen euro wordt geschat. Ook het spreekwoord 'wie het breed heeft laat het breed hangen' was op haar van toepassing, want ze liet aan het Spaarne (tegenover het huidige Teylers Museum) een stadspaleis bouwen met bijna vijftig vertrekken. Eveneens kocht zij een riant buitenverblijf in Heemstede om er tijdens de zomermaanden te vertoeven. In immaterieel opzicht was zij met donaties, schenkingen, financiële steunverleningen en vrijwillige leningen evenmin een prototype van Hollandse zuinigheid. Verder was ze doopsgezind en zoals vele religiegegoten een vurige aanhangster van de Bataafse Republiek (1795-1801).

Dat zal vermoedelijk de reden zijn geweest waarom ook het nieuwe bewind rijkelijk van haar

gulheid mocht profiteren. Zo spekte zij niet alleen de staatskas, maar was zij bovendien een van de grootste geldschietsters toen de Fransen als schadeloosstelling voor de 'bevrijding' van ons land een astronomisch bedrag hadden geëist. Ook schonk zij eenmalig 'een zwaar Fregat van Oorlog' aan de Bataafse marine, nadat ze in een eerder stadium de Haarlemse patriotten van een paar kanonnen had voorzien. Het wekt derhalve geen verbazing, dat toen ze in de grafkelder van haar vader in de Sint-Bavo was bijgelegd, er nog maar een kwart van haar oorspronkelijke vermogen was overgebleven. Ondanks het ontbreken van een dagboek, brieven en andere persoonlijke paperassen, zijn beide auteurs erin geslaagd een mooi beeld van Keetje Hodshon te schetsen en haar enigszins te typeren. De hiaten hebben zij gevuld met contextuele informatie en naar aanleiding daarvan veronderstellingen, die mutatis mutandis ook voor haar hebben gegolden, althans dat mag

worden vermoed. Een prangende vraag was bijvoorbeeld waarom een schatrijke en voor mannen zeer aantrekkelijke 'jonckvrouw', zoals zij werd aangesproken, haar leven lang ongehuwd is gebleven. Vreesde zij het kraambed, waarin veel vrouwen stierven? Niet onwaarschijnlijk is – zij was beslist niet de enige vrouw uit de toenmalige elite zonder levenspartner – dat zij om die reden geen huwelijk wilde, want dat veronderstelde dat je kinderen diende te baren. Financieel gezien kon zij zich deze emancipatorische keuze veroorloven. En zo stellen de schrijvers verscheidene hypothesen, die waarschijnlijk ook op haar van toepassing waren. Gecomplementeerd met het prachtige geschilderde portret op de cover hebben Els Kloek en Maarten Hell in een 'biografie' Keetje Hodshon nieuw leven in geblazen, die met alle historische aanvullingen de moeite loont om te lezen, ook voor niet-Haarlemmers.

Gert Moleman

Keetje Hodshon (1768-1829). Een rijke dame in revolutietijd. *Els Kloek en Maarten Hell*, (Vantilt, Nijmegen 2017), 160 blz., € 18,50

Intelligente en belezen waarnemer

Op 17 juni vorig jaar verscheen in *Trouw* een artikel over een volledige uitgave van de memoires van Casanova. Als liefhebber van bijzondere uitgaven kocht ik, na enig aarzelen, toch de kostbare cassette. Daarbij gedreven door nieuwsgierigheid naar deze legendarische figuur, maar ook uit hebzucht; de band is namelijk oogstrelend. Thuis verwijderde ik het plastic en begon te bladeren en te lezen.

Het is een stevige uitgave van ruim vierduizend pagina's, verdeeld over drie boeken, samengebracht in één cassette. De uitgever heeft deze cassette verrijkt met tweehonderd illustraties van de Franse schilder Auguste Leroux, die de illustraties speciaal voor de memoires maakte.

Het lezen is een klein feestje; halverwege deel één, honger ik naar de rest. Het is duidelijk hoeveel waarde de intelligente en belezen waarnemer Casanova hechtte aan vorm en inhoud. Vol zelfspot en zonder zelfbeklag presenteert

Casanova zijn leven in tot de verbeelding sprekende gebeurtenissen. De anekdotes sluiten soms af met scherpe levenslessen en bespiegelingen. Het biedt daarmee een caleidoscopische blik op de achttiende eeuw. Zo is er een duistere herinnering uit zijn jeugd waarin Casanova genezen wordt door een heks (p. 23). En wie *Een schitterend gebrek* van Japin kent, komt aan zijn trekken in de ontmoetingen met de historische Lucia (p. 87 e.v.). Terloops geeft Casanova zijn visie op het einde van het Romeinse Rijk.

Ook in de klas lijkt het boek mij bruikbaar. Het geheel is namelijk een mooi voorbeeld van een 'bedoelde' en 'onbedoelde' primaire bron. Het avontuur van Casanova in Istanbul (hij noemt het zelf Constantinopel) kan gebruikt worden voor standplaatsgebondenheid. In Istanbul maakt Casanova kennis met een geleerde moslim die hem zijn dochter en bezit aanbiedt op voorwaarde van bekering; welke afweging maakt Casanova hier? Ook is er

sprake van slavernij, in Istanbul en in de stadstaat Venetië. Hoe presenteert Casanova slavernij en hoe kijken wij daar nu tegenaan? De auteur is wars van bijgeloof. Hij meent dat een mens het lot zelf in handen dient te nemen. Dat aspect van de memoires laat zijn door de oudheid geïnspireerde levensopvattingen zien. Illustratief is een citaat van Cicero: 'Vivere cogitare est', (p. 11) ofwel 'leven is denken'. Op verschillende plaatsen geeft Casanova blijk van verlichtingsideeën, met name waar het gaat over bijgeloof. Na een bijzondere waarneming stelt Casanova vast: 'Wat een wonder zou dit verschijnsel zijn geweest voor onwetende, bijgelovige zielen, als ik getuigen ervan zou hebben gehad (...) De geschiedenis bevat een overvloed aan dergelijke futiiteiten en de wereld is vol mensen die er nog steeds veel belang aan hechten, ondanks de verlichting van het menselijk intellect door de wetenschappers.' (p. 192) Op een andere plaats moet de geneeskunst het ontgelden: 'Ferro, de arts die het op zich had genomen hem te genezen, hoopte hem beter te maken door middel van een kwikzalf op zijn borst, een merkwaardige gedachtegang...' (p. 458). Tegelijk maakt het voorbeeld duidelijk hoe weinig wetenschappelijk de wetenschap in die tijd is en hoezeer zij nog in de kinderschoenen staat. Voor belangstellenden is het goed om te weten dat de uitgever (slechts of maar liefst) 2500 exemplaren heeft laten drukken. Voor de liefhebber een lust om te lezen (en te bezitten).

Het verhaal van mijn leven. *Giacomo Casanova*. Vert. Theo Kars (Van Oorschot, Amsterdam 2016), 4000 blz. in drie delen, € 175,00

Wessel van Setten

De Zuiderzeewerken als toren van Babel

Zo af en toe heb je boeken die niet brengen wat je er van verwachtte. Kijkend naar de buitenkant, de titel, de flaptekst en – omdat wij nu eenmaal geschiedenisdocenten zijn – naar de literatuurlijst, krijg je een bepaald beeld. *Polderkoorts* is voor mij zo'n boek. Op de omslag mannen met petten voor een bouwkeet: polderjongens met hun opzichters. Op de flaptekst gaat het over Cornelis Lely, zijn strijd voor een afsluitdijk, de stormvloed van 1916, 'iedereen' die die dijk (en de polders) wilde, maar toch net niet iedereen. De Harderwijkse ondernemer Eibert den Herder vocht tegen de polderkoorts. Gaat het boek over hem? Ja en nee. In de proloog en in (een deel van) het laatste hoofdstuk gaat het over een standbeeld van Den Herder in Harderwijk. De gemeente omschreef hem als volgt: 'Tegenstander van inpoldering van de voormalige Zuiderzee en stichter van het Dolfinarium. Daarnaast schilder en schrijver over het leven rond de Zuiderzee, representant van het sociale bewustzijn van de Harderwijker gemeenschap.' Emiel Hakkenes voegt eraan toe: 'Onbevreesd, mateloos idealistisch, gewiekst en toch naïef. Een man met lak aan reputaties, die vol goede bedoelingen door roeien en ruiten ging, maar zijn eigenbelang nooit uit het oog verloor. Een karakter.' Cornelis Lely was niet de eerste die de bouw van een afsluitdijk suggereerde. Midden negentiende eeuw was er een plan om de Zuiderzee in te polderen, alsook een idee om de Waddeneilanden met dammen aan elkaar te verbinden. De plannen werden in de Tweede Kamer verworpen. In 1886 werd in Amsterdam de Zuiderzeevereniging opgericht. Onder de aanwezigen achttien particulieren, waaronder een Amsterdamse rentenier en zijn zoon: Cor en Cornelis Lely. Cornelis was

op zoek naar een baan; hij kreeg een aanstelling voor twee jaar bij de Zuiderzeevereniging. Twee jaar later, na eerder twee nota's te hebben gepresenteerd, kwam Lely met een plan: een dijk van Noord-Holland naar Friesland, met vier polders in de dan voormalige Zuiderzee. Vijf plannen later was er een overzichtelijk werkplan en werd de toen 38-jarige Lely aangezocht om minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid te worden. Het lukte hem niet om zijn wetsvoorstel behandeld te krijgen, ook niet tijdens zijn tweede termijn. In 1902 werd Lely gouverneur van Suriname. Pas bij zijn derde termijn, vanaf 1913, leek het te gaan lukken, maar het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog gooide roet in het eten. Het was de watersnoodramp van januari 1916 die het pleit beslechtte: in 1918 werd het *Ontwerp van wet tot afsluiting en droogmaking van de Zuiderzee met toelichtende memorie* goedgekeurd. Entree Eibert den Herder, vismeelfabrikant te Harderwijk en overtuigd tegenstander van een afsluitdijk met daaropvolgende Zuiderzeepolders. Volgens Den Herder was de dijkhoogte te laag, zou deze zeker breken en zouden de beoogde polders dan onderstromen. Daarnaast zou de visserij onherstelbare schade lijden. Vanaf dat moment bestookte Den Herder iedereen die er maar bij betrokken was met lijvige brochures, hield hij spreekbeurten en vocht hij tegen de dijk en de droogmaking van de daaropvolgende polders. *Trouw*-redacteur Emiel Hakkenes beschrijft in *Polderkoorts* het tot stand komen van de Zuiderzeewerken. In ieder hoofdstuk kiest hij een 'getroffen' standplaats, van waaruit een thema wordt aangesneden. Zo kiest hij voor Wieringen (militaire aspecten), Medemblik (religieus leven), de Afsluitdijk (nationalisme en –bestrijding van – muggen), Lemmer

(scheepvaart, communisme en de oorlog), Elburg (Zuiderzeesteunwet, bevolkingsonderzoek en de visserij) en Marken (film en natuur). In vrijwel ieder hoofdstuk wordt Den Herder opgevoerd. De christelijke Den Herder was één periode senator. Zijn mening: de Zuiderzeewerken waren als de toren van Babel: een staaltje hoogmoed die het volk in verderf zou storten. De Afsluitdijk werd in 1932 gesloten. De polders (Wieringermeer 1930, Noordoostpolder 1942, Oostelijk Flevoland 1957, Zuidelijk Flevoland 1968) vielen droog. De Houtribdijk tussen Enkhuizen en Lelystad werd in 1975 voltooid. De Markerwaard volgde niet: er was genoeg land gewonnen. De visserij kreeg rake klappen. De dijk hield, ook in 1953. Dit was een echt Nederlands werk. Een dijk en polders om trots op te zijn. Een voorbeeld voor de rest van de wereld. Een exportproduct. Eibert den Herder werd steeds minder serieus genomen. De hoofdstad van Flevoland werd naar Lely vernoemd, evenals tientallen straten. Hij kreeg een voor Nederlandse begrippen gigantisch beeld op de Afsluitdijk. Den Herder kreeg ook zijn straat én zijn beeld, in Harderwijk, natuurlijk. Zo bezien levert het boek precies wat de flaptekst belooft: de 'strijd' om de dijk en haar polders. Een strijd die Den Herder niet kon winnen. Het is de foto die mij op het verkeerde been heeft gezet. Het keiharde werk tegen het water en bij de ontginning van de polders, die sociale strijd, daar had ik meer op gehoopt. Ook die koortsachtige strijd is het waard om beschreven te worden.

Ger Jan Onrust

Polderkoorts. Hoe de Zuiderzee verdween. *Emiel Hakkenes* (Thomas Rap, Amsterdam 2017), 464 blz., € 22,99

Venetië aan de Amstel

De proloog in *De toren van de Gouden Eeuw* lijkt het begin van een spannend jongensboek. Het is 11 januari 1645. Het vriest dat het kraakt en er staat een stevige noord-oostenwind. Op het dak van de Nieuwe Kerk verrichten twee loodgieters onderhoudswerk. Zij hebben behalve hun gereedschap een vuurpot meegenomen. Die vergeten zij te doven als zij gaan schaften. De gevolgen zijn desastreus. Gloeiende kooltjes waaien naar binnen en de trots van Amsterdam (ruim twee eeuwen eerder ingewijd) staat niet veel later in lichterlaaie. Vrijwel de gehele overspanning en het interieur, waaronder de preekstoel ('een van de hoogtepunten in de Nederlandse beeldsnijkunst') en het grote orgel verdwijnen in de vlammenzee.

Een gevoelig verlies voor de stad, ook financieel, want de kerk moet uiteraard zijn oude glorie zien terug te krijgen. En de geldboom reikt niet tot in de hemel, hoe rijk Amsterdam als belangrijkste handelscentrum ook mag zijn. Bovendien bestaan er al jarenlang plannen om met de bouw van een nieuw, majestueus stadhuis het 'Venetië aan de Amstel' nog meer grandeur te geven. Dat moet in de plaats komen van het 'ijselijke rattennest', zoals Vondel het oude stadhuis hekelend noemt. Dus ontstaat er onverwacht een politiek dilemma. Ook verder laat het historisch werk zich prettig lezen. Hoofdperson, voor zover je daarvan kunt spreken, is Willem Backer (1595-1652). Als gepromoveerd jurist en bewindhebber van de VOC behoort hij tot de vroede vaders. Twee keer zelfs schopt hij het tot het hoogste ambt in het stadsbestuur: het college van burgemeesters. Dat wordt elk jaar opnieuw gekozen, waarbij het meestal stuivertje wisselen is. Een maand na de brand slaagt hij er voor de derde keer in om burgervader te worden. Als streng calvinist heeft hij eigenlijk maar één doel voor ogen: een zo spoedig mogelijke restauratie van de verwoeste kerk. En als het aan hem ligt, mag zij nog prachtiger en imposanter uit haar as herrijzen. Het liefst met een 'een nieuwen tooren, van loutere witte gehouwe steen', die de Domtoren in Utrecht in hoogte overtreft. Het eerste lukt vrij snel. Drie jaar na de brand is de Nieuw Kerk in haar oude luister hersteld. Zijn tweede droom komt niet uit. De 'rekkelijken' in het stadsbestuur geven de voorkeur aan een nieuw stadhuis. Toch krijgt hij voor elkaar dat er in 1647 met heel veel mankracht 6363 houten palen in de grond worden geslagen. Ook komt er een fundament en begint het metselen na het vullen van de put met een miljoen bakstenen.

Maar hoger dan tien meter reikt de toren niet. Al spoedig namelijk vermindert de geldstroom door het 'het onverbloemd mercantilisme' van Engeland en krijgt het andere prestigieuze project de voorrang. De toren raakt vervolgens geleidelijk in de vergetelheid, ook doordat de belangrijkste initiator inmiddels het tijdelijke voor het eeuwige heeft verwisseld. Auteur Gabri van Tussenbroek is bouwhistoricus bij Monumenten en Archeologie van de gemeente Amsterdam en hoogleraar stedelijke identiteit en monumenten aan de UvA. In *De toren van de Gouden Eeuw* kijkt hij primair terug op de confrontaties tussen de orthodoxe calvinisten, die ijverden voor eenheid van godsdienst en staat, en de kooplieden, die het meest gevoelig waren voor hun eigen portemonnee en geporteerd waren van het secularisme. Tussenbroeks geschiedenis is eveneens een uitvoerige kroniek, die begint in 1645 met de verwoestende brand en eindigt met de verloren zeeslag bij Dover in 1652. De feiten, gebeurtenissen in chronologische volgorde, aangevuld met beschouwingen en wetenswaardigheden, kleurt hij bovendien in met een aantal korte omschrijvingen van prominenten op velerlei gebied: Barlaeus en Vossius (twee steunpilaren van het Atheneum Illustre), Jacob van Campen (ontwerper van zowel de toren als het stadhuis), de dichters P.C. Hooft, Cats, Huygens (alle drie ook zeer actief in de politiek), enzovoort. Curieus is dat hij de meeste hoofdstukjes opent met een uitgebreid weerbericht, want veel meer dan in onze tijd bepaalde het weer het dagelijks leven. Ik kan u echter verzekeren: het leesplezier is er niet minder om!

Gert Moleman ■

Met dank aan Bianca Buysman.

De toren van de Gouden Eeuw.

Een Hollandse strijd tussen gulden en God.
Gabri van Tussenbroek (Prometheus, Amsterdam 2017), 357 blz., € 24,99

Oorlog in Amsterdam

In Amsterdam broeit en gist het. Wanneer komt er oorlog? De mensen hier maken zich druk om de slavernij van honderden jaren geleden. Of je goed of fout bent, wordt afgemeten aan de vraag of je hard genoeg de overblijfselen daarvan bestrijdt. De naamgevers van de Coentunnel hebben vuile handen. De keurmeesters zien niets over het hoofd. De naam van Jan Pieterszoon Coen die meer dan honderd jaar op de gevel van een Amsterdamse basisschool prijkt moet er af. Coen, nee, dat kan niet meer. In het Rijksmuseum, ons nationale paradepaardje, krijgt men klamme handen bij de inrichting en ondertiteling van objecten die tentoongesteld worden. Zijn de voorwerpen verkregen ten koste van onderdrukte volken?

Rare jongens, die keurmeesters. Want ik heb nog niet gehoord dat de Amsterdamse grachtengordel binnenkort gesloopt gaat worden omdat die toenmalige kooplieden hun rijkdommen bijgeschraapt hebben over de ruggen van slaven. Nu kan ik de neiging voor Coen in de bres te springen goed onderdrukken. Wie weet wat hij heeft uitgespookt, zal het niet zo licht voor hem opnemen. Maar er is met de genoemde zuiveringsijver wel wat aan de hand. Er wordt namelijk één kant opgekeken en daar hebben de muzen van Clio een gloeiende hekel aan.

Ik heb de afgelopen jaren niemand gehoord over de straat, het pad en het metrostation in Amsterdam die naar Henk Sneevliet zijn genoemd. Wie was dat dan, vraagt u zich af. Wel, Sneevliet was vertegenwoordigd in het Komintern. Het wereldwijde pact van communistische landen. Sneevliet werd in 1921 vanuit het Komintern naar China gestuurd om daar te helpen bij de oprichting van

de ergste georganiseerde misdaad in de gehele Nederlandse geschiedenis was, erger dan de Jodenvervolging en -vernietiging. Gelukkig hebben we tijdens het Nationaal Geschiedenisonderwijscongres op 9 maart in Arnhem ons visiedocument *Bij de Tijd 3* gepresenteerd. Het is voor de meesten van ons gesneden koek, maar ik lust wel pap van de zienswijze die hierin naar voren gebracht wordt. Namelijk dat geschiedenisverhalen standplaatsgebonden reconstructies van het verleden zijn. Geschiedenis is immers een interpretatie én een antwoord op vragen die we nu stellen. Leerlingen leren zien hoe deze reconstructies tot stand komen, waarom ze van elkaar kunnen verschillen en waarom sommige dichter bij de werkelijkheid liggen dan andere. Want interpretaties dienen bij geschiedenis op historisch bewijs gebaseerd te zijn. Door 21e-eeuwse vaardigheden van onze leerlingen, zoals inlevingsvermogen, het kritisch omgaan met bronnen, en mediawijsheid, wordt het ideologische pamflet van AFVN-BvA verpulverd. Nog één keer over slavernij gesproken. In Amsterdam staan vandaag de dag nog steeds vrouwen als koopwaar in de etalage. Laten we het verleden niet naar onze hand zetten. Het verstandig omgaan met het heden kost ons al moeite genoeg. Om over de toekomst maar niet te spreken. ■

‘Of je goed of fout bent wordt afgemeten aan de vraag of je hard genoeg de overblijfselen van het verleden bestrijdt’

de Communistische Partij. Hier schoof hij Mao Zedong naar voren, de man die veertig miljoen doden op zijn naam heeft staan.

Terug naar het heden. Onlangs kreeg ik een brief met een vraag van AFVN-BvA. Deze afkorting blijkt te staan voor: Antifascistische oud-Verzetstrijders Nederland, Bond van antifascisten. Wat de VGN eraan deed om de oorlogsmisdaden en de massamoorden door Nederlandse militairen begaan in de periode van dekolonisatie, bekend te maken? Op hoge toon werd de VGN gevraagd in de canon op te nemen dat deze periode in feite

Ton van der Schans is voorzitter van de VGN. Hij werkt als docent geschiedenis op de Driestar Hogeschool (pabo) in Gouda.

Escher in Friesland

Het Fries Museum presenteert vanaf 28 april de grootschalige tentoonstelling *Escher op reis*. Circa tachtig originele prenten komen naar Leeuwarden, de geboortestad van M.C. Escher, die in 2018 Culturele Hoofdstad van Europa is. De tentoonstelling volgt de artistieke ontwikkeling van een technisch bekwame graficus tot een wereldberoemd kunstenaar en is te zien tot en met 28 oktober 2018.

In 2018 staat Leeuwarden in het teken van M.C. Escher. Naast een grote tentoonstelling van zijn werk, is in het Fries Museum ook de tentoonstelling *Phantom Limb: art beyond Escher* te zien. Die bevat installaties van hedendaagse kunstenaars die de bezoeker op het verkeerde been zetten en een wereld scheppen waarin niets is wat het lijkt.

Hogeschool van Amsterdam

DAG VAN DE UITDAGENDE GESCHIEDENIS

DONDERDAG 14 JUNI 2018

GOED GESCHIEDENIS GEVEN IS SOWIESO AL EEN KUNST. ALS DAARBIJ OOK NOG EENS DE EIS WORDT GESTELD DAT JE ONDERWIJS TOEGANKELIJK MOET ZIJN VOOR IEDEREEN, ONGEACHT ZIJN OF HAAR SPECIFIEKE ACHTERGROND, LEERPROBLEMEN OF FYSIEKE BEPERKINGEN, DAN WORDT HET EEN UITDAGING.

Wij nodigen geschiedenisdocenten in Nederland van harte uit deel te nemen aan de Dag van de Uitdagende Geschiedenis. Een dag waarop zeven 'leermoeilijkheden' worden besproken in keynotes van Jayne Pletser-Dent, curriculum manager voor inclusief onderwijs van het IB Global Centre in Den Haag en Arie Wilschut, lector Didactiek van de Maatschappijvakken van de Hogeschool van Amsterdam. Naast de keynotes kunt u kiezen uit twee workshops rondom thema's als kritisch denken over feiten en fictie, vergelijken en oordelen of onbevooroordeeld denken. Aan het einde van de dag gaat u naar huis met kant-en-klaar lesmateriaal en handleidingen.

Meld u vandaag nog aan via

hva.nl/uitdagendegeschiedenis

CREATING TOMORROW

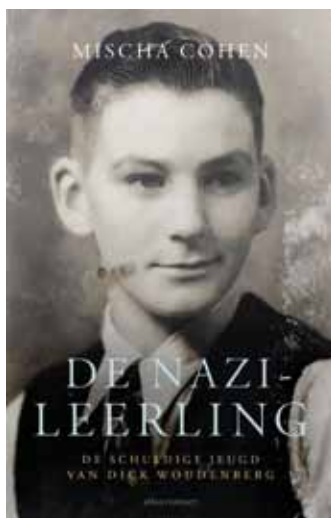

Histocrypto

Deze afbeeldingen zijn cryptische aanwijzingen. Wat hebben deze plekken met elkaar gemeen? Stuur het antwoord vóór 20 april naar redactie@vgnkleio.nl. Vergeet niet uw adres erbij te vermelden! Mee-doen kan ook via de website www.vgnkleio.nl.

Het antwoord op de Histocrypto uit *Kleio 1* was: Frederik de Grote (van Pruisen) (1712-1786). Veel goede inzendingen dit keer. Christiaan van der Riet uit Amersfoort wint de boekenbon van 20 euro. Gefeliciteerd!

De nazi-leerling in de klas

Mischa Cohen, auteur van het boek *De nazi-leerling* over Dick Woudenbergh, wil graag in contact komen met docenten geschiedenis die geïnteresseerd zijn om in de klas iets met het boek te doen. Ook is hij benieuwd of er docenten zijn die (eventueel in samenwerking met Cohen) een lesprogramma zouden willen ontwikkelen op basis van het boek. Geïnteresseerden kunnen contact opnemen met mischa.cohen@vn.nl.

Explosiegevaar!

Op 27 maart 1943 vond in Amsterdam een spectaculaire verzetsactie plaats: de aanslag op het bevolkingsregister. 75 jaar later kunnen de bezoekers van het Verzetsmuseum deze actie meebeleven in de interactieve tentoonstelling *Explosiegevaar!*, te zien tot en met 11 november. In de tentoonstelling ontdekken de bezoekers waarom de aanslag werd gepleegd, hoe deze plaatsvond en wat het aangrijpende gevolg was. Met een 3D-audiotour lopen bezoekers van kamer naar kamer door een levensgroot stripverhaal. www.verzetsmuseum.org.

Kennisclips op YouTube

Het Departement Geschiedenis van de Universiteit Utrecht heeft het YouTube-kanaal *UUHistory* gelanceerd met kennisclips van docenten en onderzoekers. De universiteit wil hiermee in het bijzonder scholieren bereiken, die wellicht niet zo snel naar een lijvige wetenschappelijke studie grijpen maar wel op begrijpelijke wijze complexe historische vraagstukken toegelicht willen krijgen. De clips gaan over uiteenlopende onderwerpen als de geschiedenis van migratie, neoliberalisme en revoluties. Zoek op YouTube naar *UUHistory*.

VGN KLEIO

Hoofredactie: Ben Vriesema |
hoofredactie@vgnkleio.nl
Eindredactie: Patsboom! educatief
en Richard de Rooij |
redactie@vgnkleio.nl
Redactie: Quinten Koster,
Daan van Leeuwen, Lisa Oskamp,
Daan Schuijt, Nicole van der Steen,
Bart den Uyl, Hans Vermeer,
Matthijs Wieldraaijer
Medewerkers: Jelte Posthumus,
Ton van der Schans
Vormgeving: Bianca Emanuel
Magazine Design

Redactieadres: Berg en
Dalseweg 199, 6522 BJ Nijmegen
Druk: Drukkerij Ten Brink, Meppel |
ISSN 0165-6449
Advertentie acquisitie: Susanne
Elgershuizen, 06 - 137 601 25 |
elgershuizen15@gmail.com
Kleiokrant: Kopij kunt u sturen
naar: redactie@vgnkleio.nl.
Voor uitgevers: Recensies
aanvragen via: boeken@vgnkleio.nl.
Website: www.vgnkleio.nl
Social media: @gsonderwijs
www.facebook.com/vgnkleio

Contributie: Lidmaatschap
VGN € 80,- | Studenten € 50,-
**Leden- en abonnementen-
administratie:** Lid worden of uw
gegevens wijzigen? Stuur een mail
naar: aanmelden@vgnkleio.nl.

Algemeen Bestuur VGN
Ton van der Schans,
voorzitter, mediacontacten
Maarten van Gils, secretaris,
cie. nieuwe docenten,
coörd. VGN-activiteiten
Maud Knook, penningmeester
Hellen Janssen, ICT/taskforce
communicatie, cie. havo/vwo
Vincent Loth, contact LO-cie.,
PVVVO.
Steven Stegers, Euroclio,
ICT/taskforce communicatie,
cie. Wereldgeschiedenis
Jos Niewold, cie. vmbo,
contact SLO (M&M)

Berichten voor het VGN-bestuur
kunt u sturen naar:
contact@vgnkleio.nl.

Kijken of wijken

In januari haalde de Manchester Art Gallery Waterhouse's *Hylas en de nimfen* van de muur. Het zou te seksistisch zijn. Joep van Lieshouts *Domestikator* werd eind vorig jaar geweigerd in Parijs. Critici noemden het aanstootgevend. Harma Heikens' *Toys in the Attic* werd twee jaar geleden verwijderd van het Groningse Noorderzon-festival. De organisatie zei dat, na bedreigingen, de veiligheid van het festival in het geding kwam. De lijst van deze relatief nieuwe censuur wordt steeds langer.

'Deze nieuwe censuur is vooral een knieval uit commerciële belangen'

Met het weigeren van controversieel werk en het verdwijnen van kunstwerken in kelders lijkt het alsof de kunstwereld in de greep van burgerlijke correctheid is geraakt. Kunst wordt van de muur gehaald, omdat bepaalde groepen in de samenleving aanstoot nemen aan de inhoud ervan. Schoonheid verliest van, noem het politiek. Mankeert er iets aan een cultuur die zichzelf niet toestaat geschokt te worden of misschien zelfs seksueel opgewonden te raken door kunst? Ik denk het wel.

Mijn primaire reactie is dat kunst om haar inhoud nooit achter tralies mag verdwijnen – hoe aanstootgevend ook. Laat de bezoeker zelf bepalen wat hij van het kunstwerk vindt. De keuze is aan hem: kijken of wijken. Mijn secundaire reactie fluistert dat er ergens ook een grens is. Kunst moet geen misdaad worden, kort gezegd, maar de kunstenaar moet wel altijd grenzen blijven opzoeken en mag nooit – door truttige behoudendheid gedwongen – het front terugtrekken naar werk dat op geen enkele manier mogelijk zou shockeren. Relatief nieuw, zei ik. Natuurlijk, censuur is van alle tijden, maar meestal waren het toch overheden die bepaalden wat wel en niet verbeeld, geschreven of verfilmd mocht worden. Zij schreven de mensen hun politieke of morele smaak

voor, niet andersom. Censuur in beide vormen is foute boel.

Deze nieuwe censuur is vooral een knieval uit commerciële belangen. Musea zijn gesubsidieerde instituten en bezoekersaantallen zijn cruciaal. Kunst moet de massa behagen. Als de 'gewone man' zich zou distantiëren van een museum door één omstreden schilderij, dan worden de *targets* misschien niet gehaald. Voorkomen dus: haal weg dat doek!

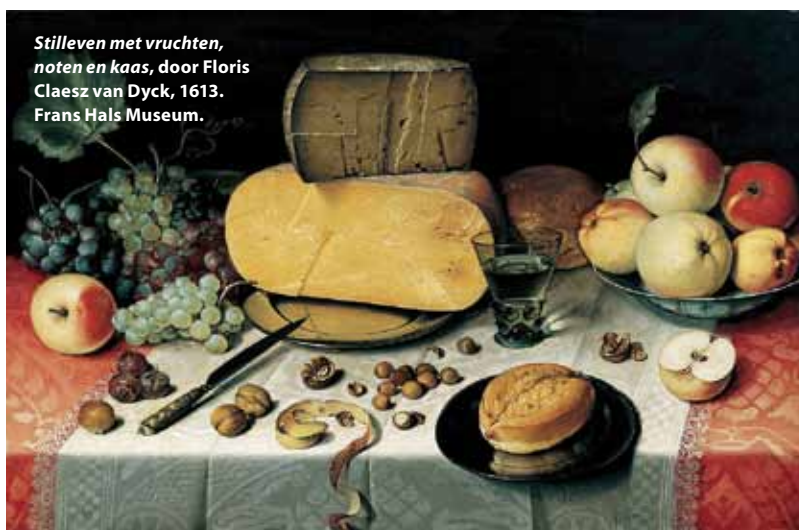
Trouwens, het omstreden werk van Van Lieshout kreeg alsnog een plek in Parijs. Het toont hoe de 'cultural leaders' in een gemakkelijke spagaat geraten tussen de onaantastbare kunst, de tere publieksziel en de jaarlijkse cijfers. Wat betreft de Groningse kunstenaar Harma Heikens: zij trok zich terug uit de wereld van 'Kunst-met-een-grote-K' en richtte zich op ander werk. En *Hylas en de nimfen*? Het verwijderen van het doek bleek een stunt van kunstenaar Sonia Boyce, juist om het debat over deze nieuwe censuur te openen. Het schilderij hangt inmiddels weer. ■

Jelte Posthumus woont in Groningen en is docent geschiedenis aan de CSG Liudger in Drachten. Hij schrijft al jaren over het onderwijs. Daarnaast is hij radiopresentator voor Glasnost, een Gronings radioprogramma over kunst en cultuur. Ook is hij muzikant en filmliefhebber.

Essaywedstrijd

Tot 2019 vieren we in Nederland dat honderd jaar geleden algemeen kiesrecht werd ingevoerd: in 1917 kregen alle mannen vanaf 25 jaar kiesrecht, twee jaar daarna ook vrouwen. Maar is het kiesstelsel dat we nu kennen geschikt voor de komende honderd jaar? De Kiesraad nodigt jongeren uit de klassen 4, 5, en 6 van het voortgezet onderwijs uit een essay te schrijven over de toekomst van verkiezingen. Wat kan beter, en vooral hoe? Meer informatie over de wedstrijd staat op www.kiesraad.nl/essaywedstrijd. Inzenden kan tot 15 april.

Hilde schept op

De tentoonstelling *Hilde schept op...* *Over eten van vroeger* laat zien hoe mensen vroeger aan hun eten kwamen, wat ze aten en hoe ze het klaarmaakten. Archeologische vondsten uit Noord-Holland, van prehistorische bakplaat tot middeleeuwse vetvanger, illustreren dat. Te zien zijn daagse en minder daagse potten, schalen en serviesgoed, om mee te koken of eten in te bewaren, zoals een bakplaat uit 3000 v.Chr. uit Opmeer, een Romeinse zeef uit Castricum, een 'grape' (typisch middeleeuwse kookpot) en een vetvanger uit Enkhuizen. Ook zijn werktuigen te zien, waarmee werd gejaagd of voedsel werd bereid. De tentoonstelling in Huis van Hilde loopt tot en met 21 mei 2018. Zie huisvanhilde.nl.

Jan Palach - In Kleio 1 is de naam van de auteur van Licht op Verplicht – Praagse Lente in 1968 per ongeluk weggevalen. Dat was Ben Vriesema, hoofdredacteur van *Kleio*.

Vakbonden

Pensioen, vakantiedagen of minimumloon zijn stuk voor stuk rechten die ooit door acties van de vakbond zijn verworven. Maar vakbonden zijn meer dan stakingen. Op de nieuwe website vakbondsverhalen.nl is nu hun rijke historie te vinden. De website inspireert en informeert met filmpjes en verhalen, (historisch) beeldmateriaal, podcasts en meer over belangrijke momenten in het verleden van de vakbeweging. Vakbondsverhalen is een productie van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) en de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV).

Het volgende nummer van Kleio verschijnt 9 mei

GS COMPACT

De nieuwe geschiedenismethode speciaal voor de havo-leerling

STRUCTUUR VAN GS COMPACT

De opzet is als volgt: een pagina lesstof, met daarnaast een opdrachtenpagina. Die bestaat uit drie delen:

- 1 De **kernbegrippen** nogmaals uitgelegd die in het kenmerkende aspect aan bod komen;
- 2 **Verwerkingsvragen**, waarmee de leerling de tekst op gerichte wijze leert doornemen en samenvatten;
- 3 **Toepassings- en inzichtsvragen** naar aanleiding van **bronnen of afbeeldingen**, waarmee de leerling oefent met structuurbegrippen.

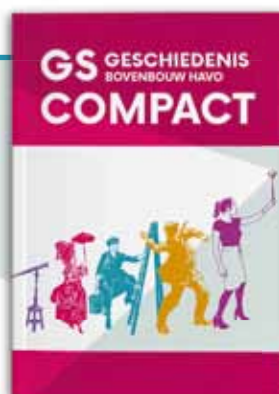
Bij *GS Compact, Historische contexten* is bovendien een katern met eindexamentraining toegevoegd. Hier leert de leerling eindexamenvragen tactisch door te nemen en te beantwoorden.

MEER INFORMATIE?

Ga naar www.lambo.nl/gs-compact en bestel een inzage-exemplaar!

KERNPUNTEN VAN GS COMPACT

- + Leerboek en werkboek in één, met TI-vragen direct naast de tekst;
- + Sluit aan op het centraal eindexamen;
- + Overzichtelijk en helder gestructureerd, met korte alinea's;
- + Gericht op zelfstandige verwerking van KA's en HC's.
- + Speciaal voor de havo-leerling.

**GS COMPACT,
KENMERKENDE ASPECTEN**
ISBN 978.94.6062.125.3
€ 32,50

**GS COMPACT,
HISTORISCHE CONTEXTEN**
ISBN 978.94.6062.131.4
€ 27,50

